

De belasting van de bevrijding

Nog geen vijftig jaar geleden werd het voor vrouwen met kinderen over het algemeen niet passend gevonden om buitenshuis te gaan werken. Nu – eind jaren tachtig – is deze houding drastisch gewijzigd ¹: niet de werkende moeder maar de thuis-moeder wordt niet meer helemaal voor sociaal vol aangezien en voelt zich soms in de verdediging gedrongen.

Deze – een ieder bekende – ontwikkeling betekent een ingrijpende verandering in de gebiedsverdeling tussen de seksen die andere fundamentele sociale ordeningen raakt, zoals de hiërarchie, de bezitsverhoudingen, de solidariteit ² en, hiermee samenhangend, de sociale identiteit.

Het gaat hier om een emancipatieproces waarin de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen zich, op langere termijn bezien, wijzigt ten gunste van vrouwen. De problemen die een dergelijke ingrijpende sociale verandering onvermijdelijk met zich meebrengt raken alle betrokkenen; zowel de macht-verliezende inschikkende ³ partij (de mannen), als de macht-winnende zich emanciperende groep (de vrouwen). Over de laatste groep is de afgelopen twintig jaar, met de opkomst van de tweede feministische golf omstreeks 1968, veel geschreven; de laatste tijd begint er ook weer aandacht te komen voor mannengevoelens ⁴, ook binnen de vrouwenbeweging.

De problemen en gevoelens van vrouwen en mannen kunnen echter niet goed los van elkaar worden gezien, en hangen samen met de periode waarin ze leven ⁵; in dit geval een periode waarin een grote groep mensen zich in het volwassen leven anders moet gedragen en er andere gevoelens en idealen ⁶ op na dient te houden dan hun in hun jeugd is bijgebracht. Dit geldt in elk geval voor de groep over wie het hier voornamelijk zal gaan: de generatie vrouwen tussen 35 en 45 jaar.

In een aantal opzichten is dit een strategische generatie: oud genoeg om opgevoed te zijn met een fulltime thuismoeder als voorbeeld (de jaren vijftig), en jong genoeg om van de nieuwe maatschappelijke kansen en mogelijkheden voor vrouwen gebruik te maken. Het is de eerste generatie die – als ideaal en niet alleen uit noodzaak – op ruime schaal het moederschap met buitenshuis werken tracht te combineren, en daarmee afwijkt van het algemene patroon van haar grootmoeders en moeders en van de huiselijkheidsidealen die vooral in de jaren vijftig hoogtij vierden.⁷

Als we ons richten op deze generatie vrouwen die de vruchten hebben kunnen plukken van de tweede feministische golf, die meer onderwijs hebben gevolgd dan vorige generaties vrouwen, die buitenshuis kunnen werken, ook als ze getrouwd zijn, zelfs als ze kleine kinderen hebben, die meer mogen en kunnen en kunnen willen dan hun moeders: hoe ervaren ze hun bestaan dat in zoveel opzichten verschilt van dat van eerdere generaties? Ervaren ze dit als bevrijding, bevrijding van de (sociale en verinnerlijkte) dwang tot zorg en onderschikking⁸, of hebben zich nieuwe dwangen en zorgen ontwikkeld, nieuwe problemen die anders zijn dan de oude waar- tegen strijd is en wordt geleverd, problemen die verbonden zijn met deze fase in de veranderende machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen?

Als we de ontwikkelingen statistisch bekijken, dan is de toename van het aantal vrouwen in Nederland dat buitenshuis is gaan werken opzienbarend te noemen. Het gaat hier om een van de zichtbaarste veranderingen in de positie van vrouwen en een belangrijke doelstelling van de tweede feministische golf (zoals kiesrecht dat was voor de eerste, zo was economische zelfstandigheid een belangrijk doel van de tweede golf).⁹

Het is een tendens die zich begin jaren zestig heeft ingezet. (Van 1900 tot begin jaren '60 bleef het percentage vrouwen in de beroepsbevolking min of meer gelijk.¹⁰) Was het toen (in 1960) volgens de arbeidstellingen nog slechts ruim een kwart (26%) van de vrouwen tussen 15 en 64 jaar dat buitenshuis werkte, in de daaropvolgende jaren zou dit getal langzaam maar onmiskenbaar stijgen: in 1971 was het 30%, tien jaar later – ondanks de daling van de conjunctuur en de stijgende werkloosheid – was het toegenomen tot 39%, in 1986 tot 44%¹¹; en deze stijging zal zich naar alle verwachtingen doorzetten.¹² Overigens is dit percentage nog altijd laag in vergelijking met andere landen.¹³

Dit toegenomen percentage is vooral toe te schrijven aan de stijging van het aantal getrouwde vrouwen dat buitenshuis ging werken. Tussen 1960 en 1971 steeg dit van 7 naar 17%, in 1981 tot 33%.¹⁴ Dat hiertoe ook steeds meer vrouwen met jonge kinderen gingen behoren blijkt uit de statistieken: in 1975 maakte nog slechts 12% van de getrouwde vrouwen met een jongste kind van 0-3 jaar deel uit van de beroepsbevolking, in 1985 was dit gestegen naar 25%, wat meer dan een verdubbeling in tien jaar tijds betekent.^{15 16}

Deze stijging in het buitenshuis werken ging samen met een andere belangrijke ontwikkeling: de drastische daling in het kindertal. De dalende trend in het Nederlandse geboortecijfer die zich sinds ca. 1880 aftekende, versnelde zich in de jaren zestig en zeventig. In 1961 werden er 170 kinderen geboren per 1000 gehuwde vrouwen (tussen 15-45 jaar), in 1987 was dit gedaald tot 93.¹⁷

Er is nog een ontwikkeling die nauw samenhangt met het toegenomen buitenshuis werken van vrouwen, en dat is de stijging van hun onderwijsniveau, vooral sinds 1970. Was tot aan de jaren dertig het lager onderwijs voor velen ook het eindonderwijs, in de periode van 1930 tot 1968 steeg de deelname van jongens aan het voortgezet onderwijs, en pas in de jaren zeventig begonnen de meisjes op dit terrein hun achterstand in te halen.¹⁸ Zo steeg het percentage vrouwen in het hoger onderwijs tussen 1975 en 1985 van 30 naar 40%.¹⁹ En zo is van degenen die afstuderen thans bijna een derde vrouw.²⁰ De verwachting is dat vrouwen hun achterstand in opleidingsniveau verder zullen inhalen.²¹ Hoe sterk de samenhang is tussen opleidingsniveau en arbeidsmarktparticipatie blijkt onder meer uit het gegeven dat al in de jaren veertig-vijftig van de academisch gevormde vrouwen ongeveer de helft een baan had, terwijl toen de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt op zijn laagst was.²²

Naast deze daling van het kindertal en stijging van het onderwijsniveau vallen er nog andere belangrijke ontwikkelingen te noemen die met de toename van het buitenshuis werken van vrouwen samenhangen, zoals de 'verminderde huwelijksstabiliteit'²³ of, met andere woorden, de sterke stijging van het echtscheidingscijfer: van 2,2 per 1000 echtparen per jaar in 1960 tot 8,1 in 1987.^{24 25}

De hier genoemde statistische verschuivingen hingen samen met een belangrijke verandering in de moraal, in de opvattingen over vrouwen en mannen en hun onderlinge verhouding.²⁶

In het verlengde van de strijd voor de vergroting van macht en (economische) onafhankelijkheid voor vrouwen werden eind jaren zestig, jaren zeventig de heersende opvattingen over het moederschap in de opkomende vrouwenbeweging tot een belangrijk strijdpunt gemaakt.²⁷ De opvatting dat vrouwen alleen in het moederschap hun bestemming vonden, en dat alleen zij goed voor de kinderen konden zorgen, werd gezien als een van de belangrijkste bronnen van het kwaad. Immers: gekluisterd aan huis en kinderen kon ze, afgezien van park en winkel, nauwelijks een stap verzetten, laat staan buitenshuis werken. Deze ‘moederschapsideologie’ of ‘huiselijkheidscultus’ zoals deze opvatting genoemd ging worden²⁸, was, zoals gezegd, de dominante ideologie van oudere generaties. Het is de ideologie waarin de huidige veertigers in hoofdlijnen zijn grootgebracht, en die het doelwit vormde van de tegenideologie die zich eind jaren zestig ontwikkelde bij de tweede feministische golf.

‘Onderdeel van het ontwikkelen van een “tegenideologie” was aanvankelijk vooral het benadrukken van de vervelende kanten van het moederschap’, schrijven Selma Sevenhuijsen en Petra de Vries.²⁹ ‘Waar het in de heersende ideologie altijd ging om schoonheid, liefde, toewijding en de bijbehorende bevrediging, gingen vrouwen nu de nadruk leggen op schuldgevoel, zelfopoffering, zelfontkenning en ondankbaarheid. Er hangt ellende boven je hoofd als je in de val trapt’, zo luidde de boodschap.

‘Bevrijding werd gezien als bevrijding van de plicht om moeder te worden, vrijheid was de “vrijheid” om te kiezen tegen het moederschap’, vatten Sevenhuijsen en De Vries kernachtig samen.³⁰ In de dominante moraal waarin deze generatie (van veertigers) overwegend was grootgebracht waren zich al lichte breuklijnen aan het aftekenen door andere ‘boodschappen’ die sommige meisjes ook meekregen en die hiermee strijdig waren, zoals het belang van een goede opleiding. Het waren aanvankelijk ook vooral goed opgeleide vrouwen die deze bezwaren uitten tegen het ‘24-uurs thuismoederschap’. Ze waren tijdens hun studie even deelgenoot van een ‘ander’ leven, om toch, eenmaal getrouwd en met kinderen, weer thuis tussen vier muren te belanden zonder andere vooruitzichten en uitzichten dan de winkel, het schoolplein, het zwembadje, kortom: het isolement en de eentonigheid van het huismoederschap. (‘Educated for a world outside the home and then confined to life inside it’, zoals de Engelse sociologe Ann Oakley bondig stelt.³¹) Dit bestaan, lang als sociaal wenselijk beschouwd, werd nu openlijk

onverdragelijk gevonden.³² Dat het aanvankelijk vooral universitair geschoolde vrouwen waren die de tweede feministische golf inzetten laat zich begrijpen in het licht van de theorie van de relatieve deprivatie: de frustraties waren het grootst of kwamen het krachtigst tot uiting bij diegenen die een tijdlang andere aspiraties konden koesteren en deze gestegen verwachtingen niet konden realiseren.³³

Ik noem hier slechts het bekende artikel van Joke Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', uit 1967, dat als begin wordt beschouwd van de tweede feministische golf in Nederland. 'Haar onbehagen is het onbehagen van de huisvrouw: de opgesloten huisvrouw die langzaam maar zeker regredieert, wier gezichtskring zich vernauwt aangezien al haar energie wordt opgezogen door wat zich afspeelt binnen de muren van haar huis (...). Als baby de box ontgroeid is', vervolgt Joke Smit haar treurig relaas, 'merkt een vrouw dat zij terechtgekomen is in een natuurramp die (...) vier jaar zal duren'.³⁴

De beleving van het moederschap is in de ogen van deze feministe verre van rooskleurig. Haar boodschap bevat een duidelijk en krachtig tegengeluid dat in korte tijd aanzwol tot een onmiskenbaar tegenkoor: tegen het exclusieve moederschap, tegen het gezin, en vooral tegen de gedachte dat de natuurlijke en enige bestemming van de vrouw het moederschap was.

Het schrikbeeld was, zoals gezegd, duidelijk; het nieuwe ideaalbeeld minder.³⁵ Was dit de niet-moeder, de werkende vrouw, de androgynse mens, de lesbische vrouw, de carrièremakende vrouw, de vrouw die zich van alle banden – met name die van mannen en kinderen – bevrijd had? Als Anja Meulenbelt zich in 1988 afvraagt wat er van De Beweging terecht is gekomen, dan somt ze op wat er allemaal in beweging is gekomen: 'Vrouwen bij de brandweer en bij de marine. Feministische boerinnen. (...) Vrouwelijke managers met Samsonite koffertjes. In zwart leer gestoken sadomasochistes. Feministische hoeren. Zelfs in mijn wildste fantasieën van toen, toen ik nog dacht dat de revolutie elk moment uit kon breken, zou ik daar niet op zijn gekomen'.³⁶

Misschien behelst deze kleurige en gevarieerde opsomming niet zozeer ideaalbeelden alswel mogelijkheden; en van een verruiming van mogelijkheden voor vrouwen, daar zijn alle partijen het over eens, is onmiskenbaar sprake.

Of deze verruiming van mogelijkheden voor alle vrouwen uit deze generatie een even grote zegen is geweest is nu de vraag die door menigeen vertwijfeld gesteld wordt, en niet alleen door tegenstanders van het feminisme maar ook binnen feministische kring. In Amerika is zelfs sprake van een conservatieve terugslag, waarvan belangrijke feministes woordvoerders zijn. Betty Friedan, ooit de inspirerende pleitbezorgster voor de beweging uit het huis en voor een combinatie van werk en moederschap, wijst nu op het gevaar van de eenzijdige aandacht voor het carrièremaken, en het negeren van wezenlijke behoeften van vrouwen aan intimiteit, afhankelijkheid, het krijgen en opvoeden van kinderen.³⁷

Nadat ze twintig jaar eerder vele vrouwen uit huis wist te lokken op weg naar werk en onafhankelijkheid, vindt zij de huidige generatie vrouwen bijna even wanhopig als de toenmalige vrouwen uit de Amerikaanse voorsteden die ze interviewde voor *The Feminine Mystique*; vrouwen die destijds werden gekweld door het 'naamloze probleem' ('the problem that has no name'): de opgeslotenheid van het huismoederschap. (In Nederland werd dit bekend onder de term 'huisvrouwensyndroom'.³⁸) Maar de huidige generatie, aldus Friedan, wordt gekweld door andere problemen: deze generatie moet bevrijd worden van het nieuwe dubbele *schuldgevoel* over een gemankeerd moederschap en een gemankeerde professionele carrière. 'Het afgelopen jaar is mijn bureau bedolven geraakt onder de boeken, artikelen en aankondigingen van televisieprogramma's over de nieuwe problemen van de "postfeministische generatie": "briljante vrouwen" die een "verkeerde keus" deden en vrouwen die "ontevreden" zijn met hun leven. Het is een groeiend koor dat uiting geeft aan de persoonlijke desillusie over een door mannen bepaalde carrière, de rebellie tegen de normen van de supervrouw, de malaise- en schuldgevoelens over de prijs die is betaald ten aanzien van huwelijk en kinderen, en ook aan het steeds terugkerende thema "niet te willen zijn als een man".³⁹

Een hele reeks problemen wordt hier opgesomd die kenmerkend zouden zijn voor deze generatie vrouwen. Friedan staat niet alleen in het signaleren van de schuldgevoelens, faalangsten, overbelasting en andere desillusies die vrouwen uit de tweede fase van de tweede feministische golf zouden kenmerken.⁴⁰

De onvervulde behoeften aan intimiteit, verzorging, veiligheid – kortom de ooit als vrouwelijk getypeerde kanten die in het streven naar versterking van maatschappelijke positie onderdrukt zouden

zijn – worden ook door de Amerikaanse sociologe Judith Stacey genoemd in een recent verschenen bundel feministische artikelen.⁴¹ Zij constateert de opkomst van een nieuwe conservatieve ideologie die zijn wortels zou hebben in de collectieve biografische ervaringen van een speciale generatie feministen. ‘De preoccupatie van veel feministen die eind jaren zestig, begin jaren zeventig in de twintig, begin dertig waren, was’, aldus Stacey, ‘het vinden van manieren om aan de valkuilen van het huisvrouwenbestaan en het moederschap in het kerngezin te ontsnappen (...)’. Ze noemt drie soorten desillusies, door haar ‘trauma’s’ genoemd, bij vrouwen die het traditionele huwelijk en gezin vermeden: het ‘onvrijwillig’ alleen leven, ‘onvrijwillige’ kinderloosheid, en alleenstaand ouderschap.

Hoewel deze bestaanswijzen op zichzelf niet problematisch hoeven te zijn, wijst Stacey terecht op de onbedoelde gevolgen van opvattingen die meer kracht hadden als tegenideologie dan als richtlijnen voor een verder leven.

Het gevaar om aan een aantal belangrijke behoeften en gevoelens niet meer toe te komen in de slag om werk en positie, om – volgens sommige feministische auteurs – de andere kant van de feministische traditie te verwaarlozen, wordt kort en bondig vertolkt door de Amerikaanse historica Linda Gordon. Wij moeten, zo stelt ze, duidelijk maken dat het feministisch ideaal niet is ‘het nieuwe image van de bevrijde vrouw, compleet met aktentas, carrière, sekspartners en zijden blouse, maar absoluut zonder koesterende verantwoordelijkheden’.⁴²

De ambiguïteit binnen het feminisme over zogenaamde ‘vrouwelijke waarden’ – over de vraag, grofweg, of deze afgeschaft dan wel opgehemeld dienen te worden⁴³ – valt te beschouwen als een identiteitsprobleem. Over de vraag hoe vrouwen dienen te zijn, hoe ze zich moeten gedragen en voelen, en wat al dan niet vrouwelijk is, bestaat op dit moment geen uitgekristalliseerd ideaal: niet in de samenleving ruimer gezien, maar ook niet binnen feministische kring. Het enige dat wél duidelijk lijkt is dat het ideaal van het koesterende gezin met de zorgende moeder als onmisbare huisspil aan wervingskracht heeft verloren.⁴⁴

Vrouwen laten zich niet meer zo massaal thuis ‘opsluiten’, maar dat betekent nog niet dat ze direct ‘streetwise’ zijn, of weten of en hoe ze dat willen zijn.

‘Het is achteraf opvallend’, schrijven Sevenhuijsen en De Vries,

‘dat grote groepen vrouwen zich zo makkelijk los wisten te maken van het traditionele vrouwbeeld’.⁴⁵ Maar misschien ging dat los maken bij nader inzien toch niet zo makkelijk; wel als protest, maar bood het geen levenswijze; wel in de opstandige dochter-fase, maar niet meer tegen de tijd dat uitstel van het moederschap ook afstel betekende; wel een tijdlang, maar niet zo definitief en geheel en al. Veel vrouwen worden gekweld door ambivalenties, over het al dan niet krijgen van kinderen⁴⁶, over de wijze van moederschap, ouderschap en ‘partnerschap’. Deze ambivalenties betreffen niet alleen de eigen ‘rol’, de voorstellingen over hoe ze zelf moeten zijn, maar ook de ‘rol’ van de partner. Niet alleen het beeld van zichzelf maar ook van de ander is aan wisselvallige en strijdige idealen onderhevig.

Ook aan mannen worden onduidelijke en verwarrende eisen gesteld. Zo vertelt de Franse filosofe Elisabeth Badinter in een recent interview in *Vrij Nederland* over de verwarring van veel mannen omtrent houding en gedrag. ‘Veel mannen dachten dat ze vrouwen een plezier deden door hun mannelijkheid te vergeten. Absurd natuurlijk. (...) Vrouwen houden van mannen omdat het mannen zijn, niet omdat het vrouwen-oud-model zijn’.⁴⁷ Niet alleen de vrouwelijke identiteit is volgens Badinter de laatste decennia problematisch geworden, maar ook de mannelijke: ‘we moeten de mannelijke identiteit opnieuw definiëren naar het model dat wenselijk, acceptabel en reëel wordt gevonden’.

Als we het hebben over de wisselvallige en strijdige eisen die vrouwen aan zichzelf en aan mannen stellen, en daarin een van de oorzaken zien van de huidige problemen, dan vormt dat een geheel ander verhaal dan uit de begintijd van de vrouwenbeweging eind jaren zestig. Toen werd ‘de bron van het kwaad’ zonder veel twijfels als ‘extern’ gezien: de hindernissen waren gelegen in de samenleving, de cultuur, of persoonsgerichter: de mannen. Het waren de patriarchale structuren of de vertegenwoordigers van deze structuren (de mannen), die de vrouwen onderdrukten en in hun ontplooiing belemmerden.

Als het ging over de samenleving werd gewezen op de ongelijke toegang tot de arbeidsmarkt, de ongelijke beloning, de gebrekkige kinderopvang. Als het ging om de cultuur werd de moederschaps-ideologie genoemd, de patriarchale normen en waarden die de vrouwen op hun plaats hielden (hun plaats thuis). En als het meer de vleesgeworden structuren betrof, de mannen, kon ook zonder al te

veel moeite gewezen worden op de vele manieren waarop zij vrouwen, al dan niet bewust, ondergeschikt wisten te houden.

Hier is veel werk van gemaakt, zowel in geschrifte als in de fysieke uitwerking hiervan: voor de radicaal-feministen diende de omgang met mannen zelfs geheel en al gestaakt te worden, want elke omgang leidde onvermijdelijk tot besmetting, tot 'vuile handen'.⁴⁸

Naast de aandacht voor deze externe belemmeringen wordt er sinds midden jaren zeventig door feministische auteurs ook gewezen op de *innerlijke belemmeringen*, de psychische conflicten, de vaak onbewuste manieren en mechanismen waarmee vrouwen zich op een ondergeschikte plaats houden, of zichzelf beletten hun toegenomen maatschappelijke kansen te grijpen.

Verschuivende stromingen binnen het feminisme hebben zich, op geheel verschillende manieren, met het innerlijke, het psychische beziggehouden, waaronder de psychoanalytisch georiënteerde feministen.⁴⁹ Deze wijzen onder meer op de (onbewuste) afhankelijkheidsbehoeften van veel vrouwen, op de vele verborgen angsten voor zelfstandigheid, verantwoordelijkheid (buiten de deur), en voor de op het werk ook vaak bestaande competitie. Ze wijzen op de nieuwe vrouwelijke ego-idealen van zelfstandigheid, assertiviteit en zelfbewustzijn, waar niet elke vrouw aan kan voldoen.⁵⁰

Hoewel deze literatuur vele aanknopingspunten biedt voor een antwoord op de vraag waarom sommige vrouwen zich zo belemmerd voelen om van hun toegenomen ruimte en maatschappelijke kansen te profiteren, zou een sociologisch perspectief dat hierop voortbouwt mijns inziens nog meer helderheid kunnen verschaffen. Het gaat hier namelijk niet alleen om individuele ego-idealen: deze vallen ook te beschouwen als collectieve idealen, of zoals Elias stelt, als groeps- of wij-idealen.⁵¹

Het betreft groepen die in een emancipatieproces verkeren waarbij deugden die met maatschappelijke onderschikking verband hielden – zoals lijdzaamheid, zichzelf wegcijferen, geduld, bescheidenheid⁵² – plaats maakten voor deugden of gedrags- en gevoelsidealen die beter passen bij de thans geldende noties van gelijkheid en gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen.

Autonomie, assertiviteit, zelfbewustzijn: het zijn de moderne deugden die passen bij geëmancipeerde vrouwen die het vertrouwde pad van hun moeder verlaten en uit de veilige omheining van eigen huis & haard treden. (Het zijn overigens dezelfde idealen als voor mannen gelden; er is sprake van een sociaal egaliseringsproces: de

geslachten gaan steeds meer op elkaar lijken. ⁵³⁾

Een ingrijpende ontwikkeling, die voor sommige vrouwen onmiskenbaar een grote bevrijding betekende, voor anderen daarentegen een gemengd genoegen. We lieten al enkele klachten en desillusies bij monde van Friedan en Stacey de revu passeren. Ik ga hier nu op door, met dien verstande dat het hier om globale thema's gaat die in het leven van een groot aantal vrouwen uit deze generatie een rol spelen. De vorm die deze thema's in elk individueel leven hebben gekregen loopt uiteen, afhankelijk van sociale achtergrond, vroegere gezinsverhoudingen, karakterstructuur en levensomstandigheden. Het zijn thema's met een groot aantal variaties.

Het feit dat het moederschap niet langer beschouwd wordt als de levens(ver)vullende bestemming van de vrouw geeft sommige vrouwen status- en identiteitsverlies, of, met andere woorden, verlies van eigenwaarde, zonder dat ze voldoende sociaal en mentaal zijn toegerust voor een onafhankelijker leven, waarin andere eisen aan hen worden gesteld (eisen, zoals gezegd, van zelfbewustzijn, assertiviteit, zelfstandigheid, strijdbaarheid). De vergroting van maatschappelijke kansen betekent, naast een bevrijding, ook een verzwaring van de eisen om zichzelf te handhaven, om zich zonder de veiligheid, de status – en soms de excuses – die het thuismoederschap biedt in het maatschappelijk verkeer staande te houden.

De psychische weerbaarheid moet groter zijn, en dit stelt andere eisen aan de agressieregulatie. Terwijl het oude vrouwelijk ideaalbeeld gekenmerkt werd door een sterke agressiebeheersing – vrouwen hoorden immers lief, zacht en geduldig te zijn – moeten vrouwen tegenwoordig 'assertief' zijn, voor zichzelf kunnen opkomen, dadelijk en duidelijk vertellen wat ze wel en niet willen, 'meer rechtstreeks en onomwonden', aldus De Swaan, 'zonder de ingewikkelde en uitgestelde manoeuvres van duldzaamheid en lijdzaamheid' (manoeuvres, zo vervolgt hij, die zo vaak verborgen grootheid en verholen verwijt moesten maskeren).

Hoewel een dergelijke 'onderhandelingshuishouding', zoals De Swaan het huidige omgangsideaal tussen mannen en vrouwen typeert, beter overeenstemt met de noties van gelijkheid en waardigheid die in onze samenleving circuleren, is het geen geringe opgave om er aan te voldoen. ⁵⁴⁾

Zo mag het assertief voor zichzelf opkomen van vrouwen niet neerkomen op een houding van onbeheerst en driftig drammen. De wil,

desnoods de agressie als deze niet wordt ingewilligd, mag wel duidelijk getoond worden, maar binnen zekere grenzen. Het is een ingewikkelde opgave van een 'zich beheerst laten gaan' die zware eisen stelt aan de affectbeheersing, en waarvan niet te verwachten valt dat dit zonder moeizaam leerproces spontaan en 'goed', naar behoren verloopt. ⁵⁵

Niet iedere vrouw weet zich direct goed te kwijten van deze nieuwe sociale opgave. De talrijke praatgroepen en vrouwencursussen die in de jaren zeventig opkwamen zijn mede te zien als pogingen tot bijscholing tijdens deze ingrijpende moraalverschuiving. ⁵⁶

Voor degenen voor wie de oude gedrags- en gevoelsstandaarden deel waren geworden van hun sociale habitus, tot tweede natuur waren geworden, voor hen kan de overgang naar een nieuwe gedrags- en gevoelsmoraal moeilijk en zelfs pijnlijk zijn. Dit geldt met name voor oudere generaties vrouwen en mannen, die opgevoed zijn in een grotere ongelijkheid tussen de seksen en de daarmee overeenstemmende gedrags- en gevoelscodes. Voor hen is de overgang moeilijker dan voor latere generaties die van jongsaf aan vertrouwd zijn met gelijkere omgangsvormen tussen mannen en vrouwen.

Bij tweede en derde generaties immigranten valt een dergelijk proces ook te signaleren. Een eerste nieuwkomende generatie met een eigen cultuur heeft, voor zover het verblijf niet als tijdelijk wordt ervaren, acculturatieproblemen. Maar volgende generaties, hier opgevoed, ervaren problemen die overeenkomst vertonen met de hier geschetste (maar dan in veel sterkere mate). Problemen van een kloof tussen de waarden en idealen van hun ouders die ook deel van hun eigen geweten zijn geworden, en de omgangsvormen en -idealen die thans in deze samenleving gelden en die hen ook aanspreken, die ze ook voor een deel als eigen idealen geïncorporeerd hebben. ⁵⁷

Een dergelijke benadering houdt een integratie in van sociologische, psychologische en historische perspectieven; het impliceert een visie op individuele problemen als problemen van menselijke verhoudingen, bezien in de context van een bepaalde historische periode, een fase in een langere termijn ontwikkeling. ⁵⁸ De omgangsvormen, de gedrags- en gevoelscodes en -idealén waarin mensen zijn grootgebracht maken deel uit van hun sociale en psychische uitrusting, en hoe groter de kloof met nieuwe gedrags- en gevoelsidealén, hoe groter de fricties die kunnen optreden, fricties die zich zowel 'sociaal' als 'psychisch' laten vertalen.

Zoals het begrip 'wij-beeld' of 'wij-ideaal' tot uitdrukking brengt

dat het om persoonlijke versies gaat van collectieve idealen, zo tracht ook het begrip habitus het sociale en het psychische te verbinden: habitus is dan het geïncorporeerde of verinnerlijkte sociale.⁵⁹ Al deze termen beogen hetzelfde aan te geven: dat het hier niet gaat om iets dat vrij moeiteloos vervangen kan worden, wat het sociologische begrip (sociale) 'rol' suggereert, als ware het nieuwe kleren. Het gaat hier om gedrags- en gevoelsidealen die deel van het geweten zijn geworden, verinnerlijkt zijn, en niet makkelijk zijn 'los te laten' of af te leggen (eerder huid zijn dan kleren, om in de metafoor te blijven).⁶⁰

Conflicten ontstaan als zich nieuwe gedrags- en gevoelsidealen ontwikkelen waardoor mensen zich aangesproken voelen, die ze zich eigen maken en die ook deel van het geweten gaan uitmaken. Dan ontstaat er letterlijk een *tweestrijd*.⁶¹

Dit conflict tussen oude en nieuwe 'opdrachten', tussen de eisen en idealen waarmee vrouwen vroeger als meisjes zijn grootgebracht en de eisen die nu in het volwassen leven aan hen worden gesteld, wordt in de huidige feministische literatuur gezien als belangrijke spanningsbron die aanleiding kan geven tot allerlei als psychisch ervaren problemen. Met name voor de snel toenemende klacht van anorexia nervosa, die vooral bij jonge prestatiegerichte meisjes voorkomt, afkomstig uit traditionele milieus, wordt in deze kloof een verklaring gezocht.⁶² Nu valt het individuele voorkomen van anorexia nervosa – en hetzelfde geldt voor andere 'vrouwenkwalen' als histerie, fobieën, depressie⁶³ – niet afdoende sociologisch te verklaren. Wel kunnen spanningsbronnen of spanningsvelden worden aangegeven die sommige sociale groepen in bepaalde tijdsperiodes voor problemen kunnen stellen; in dit geval zijn dat dan de snel in één generatie veranderende gedrags- en gevoelsidealen.⁶⁴

We kunnen aangeven waarom een klacht als anorexia nervosa in een bepaalde periode epidemisch voorkomt⁶⁵, dat de kansen om een bepaalde ziekte te ontwikkelen voor sommige groepen groot zijn, maar dat is een ander globaler verklaringsniveau dan gehanteerd wordt bij de vraag waarom een individu die ziekte ook krijgt. Dat laatste is, zou je kunnen zeggen, een kwestie van psychische draagkracht, terwijl de socioloog alleen op een globale manier kan aangeven dat de draaglast in een aantal opzichten voor bepaalde categorieën mensen groot is.⁶⁶

Als vrouwen in deze tijd ergens over klagen, dan is het over hun als te groot ervaren draaglast. Op het eerste gezicht is dat verwonderlijk. Immers verlost van de sociale dwang tot het 24-uurs moederschap hebben vrouwen een grotere vrijheid verworven om hun leven naar eigen wens in te richten.

Wat vervolgens vele vrouwen deden, nadat ze jaren geleden het moederschap tot val hadden verklaard, was zelf op de valreep kinderen krijgen. Het is een interessante vraag wat de valkuil van weleer ineens weer aantrekkelijk maakte ⁶⁷, maar een feit is dat de voormalige weerstand tegen het krijgen van kinderen bij vele feministen vijftien jaar later in zijn tegendeel verkeerde: in een krachtig verlangen zelf kinderen te krijgen. Maar dan anders ⁶⁸: het eigen werk mag niet opgegeven worden, en de partner dient ook een deel van de zorg voor kind en huis te dragen.

Dat dit aantrekkelijk ogende programma in de praktijk veelal blijkt neer te komen op een overbelast en overgereguleerd bestaan waarin geen schakel gemist kan worden laat zich denken. Bovendien vereist het een partner die 'meedoet', die geen weerstanden (meer) heeft om een deel van de zorg voor huis en kinderen op zich te nemen, en daarbij enige veren te laten wat betreft eigen carrièremogelijkheden of vrije tijd.

Als ergens duidelijk blijkt hoe interdependent, hoe afhankelijk mannen en vrouwen van elkaar zijn ⁶⁹, dan is het bij deze arrangementen: als een van beiden om wat voor reden dan ook uitvalt, dan zakt het zorgvuldig geconstrueerde bestaan in elkaar.

Dat het ooit om vergroting van vrijheid begonnen was is in het dagelijks gerén van crèche naar werk naar winkel vaak enigszins weggezakt. Maar vooral ook de mentale belasting wordt als drukkend ervaren, en die betreft zowel het moederschap als het werk. De eis van het totale moederschap mag dan voor een groeiend aantal vrouwen minder dwingend zijn geworden, de eis van het psychologisch verantwoorde moederschap maakt onzeker 'of ze het wel goed doen'. ⁷⁰ Deze onzekerheid vormt de psychische keerzijde van het ideaal van de perfecte moeder dat het gewone vanzelfsprekende moederschap steeds meer in de schaduw is gaan stellen.

Maar niet alleen op het gebied van het moederschap zijn de ambities geenszins getemperd, ook wat betreft werk is er onmiskenbaar sprake van een verzwaring van de eisen die vrouwen zichzelf stellen. Steeds meer vrouwen willen niet langer 'een baantje erbij' (waar Joke Smit het nog over had), in de marge van het moederschap,

maar 'een eigen carrière', die niet al te veel onderdoet voor die van mannen. ⁷¹

De onzekerheden van het werk, de angst te falen, het gevoel het niet echt goed te doen: het zijn veelvuldig door vrouwen geuite klachten die net als bij de eerder genoemde moederschapsonzekerheden wijzen op grote ambities. (Zoals de Amerikaanse psychoanalyticus Winnicott het begrip 'good enough mother' ontwikkelde ter geruststelling van de onzekere moeders, zo zou het begrip 'good enough worker' op deze groep vrouwen van toepassing zijn. ⁷² In snel tempo ontwaakte ambities, van een groep die op dit gebied als 'nieuwkomer' is te beschouwen, en die de onzekerheden en angsten toont die andere groepen sociale stijgers kenmerken.

Wat het huidige vrouwenleven vooral zo ingewikkeld maakt is De Combinatie. De inmiddels overbekende reeks van goede zorgzame moeder en huisvrouw, spannende minnares en aantrekkelijke representatieve echtgenote is de laatste jaren uitgebreid met de nieuwe, hiermee moeilijk combineerbare, veeleisende 'rol' van de ambitieuze goed verzorgde efficiënte carrièrevrouw. ⁷³ Vrouwen moeten nu alles kunnen, liefst tegelijk, goed en moeiteloos. Kortom de mythe van de 'supervrouw' die de eisen van huwelijk, moederschap en maatschappelijk succes moeiteloos weet te verzoenen. ⁷⁴ Dat sommige vrouwen hieraan bezwijken hoeft geen verbazing te wekken. Het verlangen op al die fronten goed en haperingsloos te functioneren komt neer op een grootheidsgedachte ⁷⁵, die onvermijdelijk tot frustraties en een chronisch gevoel van tekortschieten leidt.

Deze 'mateloosheid' in eisen en verwachtingen hangt ongetwijfeld samen met de fase waarin de beweging zich bevindt. Het is een eerste generatie die het lang door mannen gedomineerde maatschappelijk domein betreedt, en daarom door de gevestigde mannen argwanend bekeken zal worden, zoals alle sociale stijgers aanvankelijk kritisch worden gadesgeslagen door langer gevestigde groepen. Ze zullen de dwang ervaren zich voortdurend te moeten bewijzen en het gevoel hebben alles beter te moeten doen.

Voor een deel is dit gevoel reëel, in omstandigheden van een ongelijke machtsverhouding; en de concurrentie als gevolg van de stijgende werkloosheid zal de strijd tussen de seksen er niet minder hard op hebben gemaakt. Maar het gevoel zich te moeten bewijzen kan een taaier leven gaan leiden dan de omstandigheden wettigen. Het is een gevoel dat kenmerkend is voor zich emanciperende

groepen: een collectief psychisch vasthouden aan de achterstelling; dat beeld is vertrouwd, en vervult ook een belangrijke ideologische functie. Wat het ingewikkeld maakt is dat die achterstelling vaak nog zo reëel is, of weer reëel kan worden bij verscherping van de concurrentieverhoudingen. Dit gevoel zich te moeten bewijzen, deze verinnerlijkte prestatiedwang, is oorspronkelijk opgelegd door anderen. Maar het zijn, een tweede complicerend gegeven, niet alleen mannen die zware eisen stellen aan vrouwen.

Vrouwen zijn zich steeds meer van vrouwen gaan aantrekken, en voelen zich afhankelijk van hun oordeel en waardering. Hun gevoel van eigenwaarde ontlenen ze niet langer voornamelijk aan de waardering van mannen, maar ook, en in toenemende mate, aan het oordeel van vrouwen. Dit vormt een aanwijzing voor de versterking van de machtspositie van vrouwen. Niet alleen moeten mannen zich meer gelegen laten liggen aan wat vrouwen willen, voelen en (van hen) vinden, ook voor vrouwen zijn vrouwen veel belangrijker geworden.⁷⁶ De zware belasting die veel vrouwen in deze tijd op zich voelen drukken, is ook voor een deel terug te voeren op de eisen en verwachtingen die vrouwen elkaar opleggen, en daarmee ook zichzelf.⁷⁷

Een dergelijk perspectief laat de vele al vaker genoemde ergernissen en hindernissen in vrouwenlevens onverlet: het feit dat de meeste banen en carrières naar die van mannen zijn gemodelleerd en weinig ruimte laten voor de zorg voor kinderen; het feit dat het voor de meeste mannen géén probleem is om zowel werk als kinderen te hebben en de machtsverhoudingen kennelijk nog zo zijn dat deze combinatie als vrouwenprobleem wordt gedefinieerd; en tot slot het feit dat de gezamenlijk beleden emancipatie-idealen in de praktijk van het dagelijks en huishoudelijk leven vaak neerkomen op een belangenconflict, waarbij de macht van de vanzelfsprekendheid zich met pijn en moeite laat ombuigen tot een andere ordening, met een gelijkere verdeling van rechten en plichten.⁷⁸

Hoe en in welk tempo dit proces ook zal verlopen, het is geen onvermijdelijk lot dat mannen en vrouwen treft – al zal het vaak zo worden ervaren –, maar een sociaal proces waarin mensen elkaar in een bepaalde richting duwen, en dat onbedoelde en onvoorziene gevolgen kan hebben die zich deels aan de greep van de betrokkenen onttrekken.⁷⁹

Een verdere sociologische nuancering betreft de onvermijdelijke vraag op wie de hier beschreven problemen van toepassing zijn. Niet alleen op vrouwen, want ook sommige mannen voelen zich in de greep van grote wensen en verwachtingen, van het gevoel alles te moeten doen wat men wil, en alles ook te kunnen wat men wil: kortom de ontplooiingsgedachte die onderdeel vormde van de tegen-cultuur van de jaren zestig en zeventig⁸⁰, en die onvermijdelijk geleid heeft tot velerlei teleurstelling. Een deel van de hier beschreven problemen zullen, zoals gezegd, ook overeenkomst vertonen met problemen van andere sociaal stijgende groeperingen, zoals de dwang tot presteren en excelleren en de daarbij behorende angst te falen; eisen, aanvankelijk opgedrongen door de meer gevestigden en nu ook in sterke mate elkaar opgelegd.

Bovendien zullen de hier beschreven problemen lang niet opgaan voor alle vrouwen. Velen zullen zich 'er niet in herkennen', zoals dat heet, en er nauwelijks last van hebben, hetzij omdat ze veel aankunnen hetzij omdat ze zich weten te beperken. Of omdat ze (nog) nauwelijks beïnvloed zijn door de nieuwe geëmancipeerde gedrags- en gevoelsidealen. De ontwikkeling van nieuwe groepsidealen betekent nog niet dat deze unaniem en collectief door alle vrouwen gedeeld worden. Sommige vrouwen zijn nog overwegend bepaald door traditionele zorgende idealen, en tussen hen en degenen die een autonoom bestaan leiden bestaan soms scherpe sociale scheidslijnen en rivaliteiten.⁸¹

Het valt te verwachten dat een aantal van de hier genoemde spanningen en conflicten die zich tussen vrouwen en mannen, tussen vrouwen onderling en binnen vrouwen afspelen tijdgebonden zijn en zich in de toekomst niet meer op deze wijze zullen voordoen.

In de eerste plaats omdat wat nu nog voor een groot aantal vrouwen een kwestie van 'keuze' is, het al dan niet buitenshuis werken en een eigen inkomen verdienen, straks meer een vanzelfsprekend karakter zal krijgen.

Wat in de Verenigde Staten al een tijdlang aan de gang is begint zich ook hier af te tekenen: het feit dat één inkomen voor een groeiende groep mensen niet meer als toereikend wordt beschouwd om een gezin van te onderhouden.⁸² Bovendien is het regeringsbeleid gericht op de economische zelfstandigheid van de volgende generatie vrouwen, de generatie die in of na 1990 achttien wordt.⁸³

Een deel van de tweestrijd binnen vrouwen zal ook om andere

redenen in de toekomst anders komen te liggen dan bij de huidige generatie het geval is (en dan bedoel ik, nogmaals, niet dat alle vrouwen uit deze groepen dezelfde problemen zullen hebben, maar dat het belangrijke thema's in hun leven zullen zijn, met een groot aantal individuele variaties⁸⁴). Naarmate het gewoner wordt dat vrouwen buitenshuis werken en economisch zelfstandig zijn, zullen ze zich ook minder – in werkelijkheid en in hun gevoel – hoeven te bewijzen. Ze zullen meer modellen in hun omgeving hebben; geen 'supermodellen' maar vrouwen die 'goed genoeg' zijn, in de ogen van mannen maar vooral ook in de ogen van andere vrouwen en van zichzelf.

Een gematigd optimisme lijkt me hier op zijn plaats. Voor een deel zullen nieuwe 'oplossingen' voor 'problemen van het samenleven'⁸⁵, nieuwe arrangementen tussen de seksen altijd weer nieuwe problemen met zich meebrengen (te vatten onder de noemer 'het menselijk tekort'). Voor een deel lijken de hier gesignaleerde problemen ook fasegebonden. Ze passen, zoals gezegd, in de ontwikkeling van een emancipatiebeweging waarin een maatschappelijk minder machtige groep voor het eerst de gebieden betreedt die de machtiger groep domineerde (zo niet monopoliseerde); in dit opzicht vertonen vrouwen de onzekerheden, de status- en positieangsten van sociale stijgers. Met het vanzelfsprekender worden van de 'bevrijding' zal, zo laat zich aanzien, ook de belasting ervan in een aantal opzichten lichter worden.⁸⁶

Of de verkleining van machtsverschillen nu direct leidt tot een vergroting van het geluk, of een vermindering van problemen, is – zo moge duidelijk zijn – de vraag. Of liever gezegd, dat is een andere vraag. De argumenten voor vrouwenemancipatie komen voort uit idealen van gelijkheid en rechtvaardigheid, en worden niet gesteld in termen van geluk. Toch is dat laatste vaak wel de verborgen hoop (vandaar de desillusie). Maar al blijkt het verband tussen emancipatie en geluk minder eenvoudig, eenduidig en dwingend te zijn, toch vormt dat geen reden om de strijd te staken. De gelijkheid van sociale kansen voor vrouwen en mannen is een belangrijke maatschappelijke waarde; een doel van de beweging en een drijfveer voor de zich snel ontwikkelende vrouwenstudies.

* Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de vrouwenstudies aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op donderdag 29 september 1988

** Voor al dank ik Arend Jan Heerma van Voss en Bram van Stolk voor hun niet aflatende commentaar, steun en ideeën. Voorts de medewerkers van het Nijmeegse Centrum voor Vrouwenstudies voor hun stimulerende discussies en commentaren. Daarnaast dank ik Nico Wilterdink en de andere redactieleden van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, Bram de Swaan en de overige deelnemers van het seminarium 'sociogenese en psychogenese van psychische processen' voor kritiek en commentaar. Vervolgens Lily Clerckx, Ali de Regt, Anneke Ribberink, Selma Sevenhuijsen en Jolande Withuis voor literatuur en de nodige nuancering. En tot slot Jette Westerbeek voor haar inhoudelijke en praktische assistentie bij het werk voor deze oratie.

Afkortingen

AST : (Amsterdams) Sociologisch Tijdschrift.

MGV : Maandblad Geestelijke Volksgezondheid.

SCP : Sociaal Cultureel Planbureau.

SCR : *Sociaal Cultureel Rapport*. SCR 88 zal binnenkort verschijnen, ik verwijs derhalve naar een hoofdstuk (hoofdstuk 13, Emancipatie: de 1990-generatie economisch zelfstandig?), zonder de exacte paginaverwijzing te kunnen geven.

Sociale Atlas : *Sociale Atlas voor de vrouw*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983.

Soc-Fem Teksten : *Socialisties-Feministische Teksten*.

TvV : *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*.

Noten

- 1 In 1965 vond 84% van de Nederlandse bevolking het buitenshuis werken van moeders met schoolgaande kinderen bezwaarlijk, in 1986 vond (nog) 31% dit een bezwaar. *SCR* 1986, p. 381. Het ligt in de verwachting, volgens de econome Bruyn-Hundt, dat deze acceptatie verder zal toenemen: uit onderzoek onder scholieren blijkt dat 85% van de meisjes en 67% van de jongens later wil samenwonen 'in moderne vorm', dat wil zeggen dat man en vrouw beiden op de arbeidsmarkt werken. M. Bruyn-Hundt, *Vrouwen op de arbeidsmarkt. Nederlandse situatie in de jaren tachtig en negentig*. Amsterdam: Spectrum, 1988.
- 2 Zie voor deze sociologische basisbegrippen J. Goudsblom, *Balans van de sociologie*. Utrecht: Spectrum, 1974.

- 3 De term inschikking als pendant van emancipatie is ontleend aan A. van Stolk, 'Verlaten mannen: angsten, eigenwaarde en inschikking', *MGV* 1984, nr. 7/8, pp. 755-784; pp. 758-759, 777-780.
- 4 Enkele titels: A. Meulenbelt, 'Het mannenvraagstuk. Literatuur over mannen, mannenbevrijding en mannen tegen sexismen', *Lover* 1980, jrg. 7, nr. 1, pp. 3-7; samen met M. van Soest, *Mannen wat is er met jullie gebeurd?* Amsterdam: Sara, 1984; het bij 3 genoemde artikel van A. van Stolk, 'Verlaten mannen: angsten, eigenwaarde en inschikking', op.cit. en L. Rubin, *Intieme vreemden*. Baarn: Ambo, 1983.
- 5 Zie N. Elias, onder meer in zijn voorwoord bij A. van Stolk en C. Wouters, *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983, pp. 9-17.
- 6 Ik bedoel hier niet abstracte idealen, maar manieren om tot waardering en zelfwaardering te komen.
- 7 Deze huiselijkheidsidealen zijn al veel ouder (zie noot 28), maar bereikten in de jaren vijftig een hoogtepunt: ze konden toen in grotere mate dan voorheen gerealiseerd worden (zie ook noot 10).
- 8 Dit is zeer algemeen gesteld: er zijn natuurlijk tal van voorbeelden van individuele vrouwen bij wie van onderschikking geen sprake was en is, eerder van dominantie op eigen terrein (huis, kinderen, beheer van familie-zaken). Ik heb het hier slechts over een algemeen patroon en een dominante ideologie; vgl. bijvoorbeeld Iteke Weeda's begrip 'liefdesethos'. I. Weeda, *Over liefde gesproken. Dynamiek en dilemma in menselijke verhoudingen*. Houten: De Haan, 1986.
- 9 Zie ook M. Bruyn-Hundt, *Vrouwen op de arbeidsmarkt*. op.cit. Lang niet alle feministen zullen het met deze bondige typering van doeleinden eens zijn, vooral met betrekking tot de huidige beweging; sommigen zien weinig in deze gerichtheid op de arbeidsmarkt en in wat zij als 'het achterhaalde denken in termen van het inhalen van een achterstand' beschouwen.
- 10 Het percentage vrouwen in de beroepsbevolking bedroeg eind vorige eeuw, in 1899, 22,5%; dit getal bleef de daaropvolgende decennia nagenoeg gelijk: in 1920: 23,2%, in 1930: 24,0%, in 1947: 24,4%; tussen 1947 en 1960 daalde dit percentage tot 22,3%. Daarna trad een stijging in die zich nog steeds voortzet: tussen 1960 en 1982 nam het percentage toe van ca. 22% naar ca. 32%. *Sociale Atlas* 1983, p. 190.
Dat het percentage vrouwen in de beroepsbevolking gedurende deze periode tot in de jaren zestig nagenoeg op hetzelfde niveau bleef wil niet zeggen dat hierbinnen geen veranderingen optraden. Aanvankelijk werkten vooral vrouwen uit de arbeidersklasse en vrouwen van zelfstandigen; zeker tot aan de tweede wereldoorlog waren veel vrouwen uit de arbeidersklasse als gevolg van de ontoereikendheid van het inkomen van hun man wel noodzaak om buitenshuis dan wel binnenshuis loonarbeid te verrichten (zie onder meer L. van Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland*. Nijmegen: SUN, 1981, hfst. 5).

Met de stijging van de welvaart verdwenen steeds meer getrouwde vrouwen van de arbeidsmarkt, terwijl de deelname van jonge ongehuwde vrouwen toenam. In de jaren vijftig kwam door de hogere lonen en de uitbreiding van de sociale voorzieningen het ideaal van de vrouw die alleen huisvrouw is binnen het bereik van een steeds groter deel van de bevolking (*Sociale Atlas* 1983, p. 189). Om vervolgens in de jaren zeventig en tachtig als richtinggevend ideaal plaats te maken voor de vrouw die moederschap en buitenshuis werk weet te combineren.

Gerson beschrijft voor Amerika eenzelfde proces: de economische welvaart na de tweede wereldoorlog stelde eindelijk grote groepen vrouwen uit midden- en arbeidersklassen in staat dit huiselijk ideaal te bereiken. Ook daar valt tevens een sterke naoorlogse stijging van buitenshuis werkende vrouwen te constateren: in 1947: 30,8%, in 1980: 51,2% (K. Gerson, *Hard choices: how women decide about work, career and motherhood*. Berkeley etc.: University of California Press, 1985, p. 5).

- 11 *SCR* 1988, hfst. 13. Een vergelijking van het deelnemingspercentage van de beroepsbevolking tussen 1975 en 1985 laat voor vrouwen een stijging zien van 26,7% naar 35,9%. *M/V mannen en vrouwen naast elkaar. Een overzicht van de statistische waarneming van mannen en vrouwen (een vergelijking tussen 1975 en 1985)*. Den Haag: Staatsuitgeverij, CBS 1987, nr. 21.
- 12 De verwachting van het Centraal Planbureau is dat in het jaar 2000 53% van de 15-64 jarige vrouwen deel zal uitmaken van de beroepsbevolking. *SCR* 1988, hfst. 13; zie ook J. Hartog en J.J.M. Theeuwes, 'De onstuitbare opkomst van de werkende gehuwde vrouw', *Economisch Statistische Berichten*, 14 december 1983, jrg. 68, nr. 3435, pp. 1152-1157.
- 13 Nederland blijkt met Ierland en Italië het laagst te scoren wat betreft de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt. 'Deelnemingspercentages' over 1983: Ierland: 36,2%, gevolgd door Nederland met 38,7% en Italië met 40,8%. Vergelijk: Denemarken: 72,5% en de Verenigde Staten: 61,9%. Ondanks het feit dat de deelnemingsgraad vooral onder jonge vrouwen sterk is gestegen zijn de Nederlandse vrouwen hun achterstand niet aan het inhalen, aangezien ook in het buitenland sprake is van een stijging. (M. Bruyn-Hundt, *Vrouwen op de arbeidsmarkt*. op.cit., p. 34).
- 14 *Sociale Atlas* 1983, p. 190. Als we de ontwikkeling sinds 1960 bekijken dan is de toename het sterkst geweest in de leeftijdscategorie van 25-44 jaar, ook nog aanzienlijk onder de 20-24 jarigen, en het minst opvallend onder de 50-plussers. *SCR* 1988, hfst. 13.
- 15 Ook het (hoger) participatieniveau van gehuwde vrouwen met een jongste kind van 4-5 jaar en ouder steeg in die periode, hoewel minder snel dan van de vrouwen met een jonger kind. *SCR* 1988, hfst. 13.
- 16 Hoewel veel van de buitenshuis werkende vrouwen in deeltijdbanen werken, laat ook het arbeidsaanbod uitgedrukt in arbeidsjaren voor vrouwen tussen 1979 en 1985 een toename zien van 23%. (M. Bruyn-Hundt, *Vrouwen op de arbeidsmarkt*. op.cit., p. 21.)

Het aantal in deeltijd werkende vrouwen is de laatste jaren versneld

toegenomen tot meer dan de helft van de werkende vrouwen; ze blijken relatief vaak een hogere opleiding of juist alleen maar basisonderwijs te hebben. (*Vrouw en arbeidsmarkt, een tussenstand*. Den Haag: SER, z.j., p. 26.) Nederland blijkt hier koploper te zijn: nog altijd laag scorend wat betreft het aantal buitenshuis werkende vrouwen kent ze het hoogste percentage in deeltijd werkende vrouwen. (*SCR* 1988, hfst. 13.)

- 17 In 1876 werden 359 kinderen geboren per 1000 vrouwen (tussen 15-45 jaar), in 1959 was dit meer dan gehalveerd tot 168. (J.A. Verduin, 'Het gezin in demografisch perspectief', in: G.A. Kooy (red.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985, pp. 69-110; p. 98.) In 1961 werden 170 kinderen geboren per 1000 vrouwen, in 1981 was dit gedaald tot 88,5 (bijna een halvering). (G.A. Kooy, 'Sexualiteit, huwelijk en gezin in naoorlogs Nederland', in: G.A. Kooy e.a., *De toekomst van het westerse gezin*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Mij., 1985, pp. 9-56, p. 34.) Sindsdien is er weer sprake van een lichte stijging: in 1987 was dit getal 93. (*Maandstatistiek van de bevolking*, juni 1988, jrg. 36, nr. 6, pp. 24-27 (CBS-uitg.); p. 25.) Vergeleken met andere landen daalde het geboortecijfer in Nederland traag; zie over de invloed van de kerken op dit hoge geboortecijfer het debat tussen sociologen F.W. van Heek en E.W. Hofstee (zie B. van Heerikhuizen, 'Bevolking', in: N. Wilterdink en B. van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985, pp. 240-269; pp. 249, 252). Toen het geboortecijfer eenmaal begon te dalen werd Nederland van een land met een van de hoogste geboortecijfers tot een met een van de laagste (*Population* 41, 1986, nr. 4-5, pp. 649-719). Voor een vergelijking van geboortecijfers tussen Nederland en de Verenigde Staten tussen 1915 en 1975, zie M. Grever en C. Wijers, *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969*. IJsselstein: VGN, 1988, p. 165.
- 18 *Sociale Atlas* 1983, p. 116.
- 19 *Vrouw en arbeidsmarkt, een tussenstand*. Den Haag: SER, z.j., p. 9.
- 20 *SCR* 1988, hfst. 13. Zie ook: *M/V mannen en vrouwen naast elkaar*. CBS 1987, nr. 12, 13, 16, 17.
- 21 Volgens de onderwijsprognoses van het Centraal Planbureau, *SCR* 1988, hfst. 13. Er zullen echter vooralsnog wel grote sekseverschillen blijven bestaan ten aanzien van studie- en beroepskeuze, en meisjes blijken daarbij een goeie neus te hebben voor richtingen zonder toekomst, aldus Van Eijk in een recent artikel in *NRC-Handelsblad*: ze kiezen massaal voor studies met het minste perspectief op werk. (D. van Eijk, 'Studies naar sekse', *NRC-Handelsblad*, 1 maart 1988.) Volgens de statistieken uit 1983 namen vrouwen minder deel aan 'prestatiegerichte' vormen van volwasseneneducatie dan mannen, en meer aan de 'niet-prestatiegerichte' vormen (dat wil zeggen gericht op de persoonlijke ontwikkeling, in tegenstelling tot beroepsgericht onderwijs of bedrijfsopleidingen.) *M/V mannen en vrouwen naast elkaar*, CBS 1987, nr. 10 en 11.

- 22 Deze al relatief ruime beroepsdeelname van vrouwelijke academici is sinds eind jaren vijftig vrij sterk toegenomen, ook onder vrouwen met jonge kinderen. J. van Doorne-Huiskes, *Vrouwen en beroeps participatie. Een onderzoek onder gehuwde vrouwelijke academici*. Utrecht: Elinkwijk, 1979.
- 23 Gerson noemt de huwelijksstabiliteit als belangrijkste 'underpinning of domesticity'; met de vermindering van deze stabiliteit valt dan ook een van de belangrijkste stutten van deze huiselijkheidscultus weg. K. Gerson, *Hard choices*. op.cit.
- 24 G.A. Kooy, 'Sexualiteit, huwelijk en gezin in naoorlogs Nederland', in: G.A. Kooy e.a., *De toekomst van het westerse gezin*. op.cit., pp. 9-56; p. 36; *Maandstatistiek van de bevolking*, juni 1988, jrg. 36, nr. 6, pp. 24-27 (CBS-uitg.); p. 25.
- 25 Bij het rijtje factoren die de toename van het buitenshuis werken van vrouwen moeten verklaren noemen de economen Hartog en Theeuwes naast het gestegen opleidingsniveau en het gedaalde kindertal ook de stijging van de lonen in de jaren zestig en zeventig; de gestegen loonvoet beschouwen ze zelfs als de belangrijkste verklarende factor. j. Hartog en J.J.M. Theeuwes, 'De onstuitbare opkomst van de werkende gehuwde vrouw', *Economisch Statistische Berichten*, 14 december 1983, jrg. 68, nr. 3435, pp. 1152-1157; pp. 1154-1156; in *Vrouw en arbeidsmarkt* worden bovendien nog genoemd de beschikbaarheid van deeltijdbanen, de toegenomen wens van vrouwen om aan het arbeidsproces deel te nemen, en de in eerdere jaren sterk toegenomen vraag in traditionele vrouwensectoren, zoals zakelijke dienstverlening en de kwartaire sector. *Vrouw en arbeidsmarkt, een tussenstand*. Den Haag: SER, z.j., p. 22.
- 26 C. Brinkgreve en M. Korzec, *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland, 1938-1978*. Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1978. Zie ook *Sociale Atlas* 1983, pp. 5-8 over veranderingen in de houding van de Nederlandse bevolking ten aanzien van rolverdeling tussen mannen en vrouwen en andere emancipatoire kwesties. Zie ook noot 1.
- 27 Moederschap was niet het enige thema in de tweede feministische golf en ook niet het eerste. Voor een *overzicht* van ontwikkelingen in thematiek in de Nederlandse vrouwenbeweging tot aan de jaren tachtig, zie: A. Meulenbelt e.a., 'Feminisme in Nederland, 1968-1975', in: *Te Elfder Ure* 20. Nijmegen: SUN, 1975, pp. 606-622; S. Poldervaart, *Vrouwenstudies. Een inleiding*. Nijmegen: SUN, 1983 (dl. 3 en 4); W.H. Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter; de maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse Tijd*. Nijmegen: SUN, 1977, pp. 374-391; P. de Vries, 'Feminism in the Netherlands', *Women's Studies International Quarterly*, 1981, vol. 4, nr. 4, pp. 389-407.
- Enkele andere thema's en enige literatuur daarover:

Strijd tegen de patriarchale samenleving:

K. Millet, *Sexual Politics*. New York, 1969; Sh. Firestone, *The dialectic of sex. The case for feminist revolution*. New York, 1970.

Strijd tegen de mannen:

Het meest uitgesproken vond dit een uitwerking in V. Solanas, *Society for Cutting Up Men-SCUM*. New York, 1968.

Strijd voor economische onafhankelijkheid van vrouwen:

Diverse artikelen hierover van M. Bruyn-Hundt (onder meer in *Economisch-Statistische Berichten*, *De Economist*, *Sociaal Maandblad* en *Intermediair*; H. d'Ancona, M. Bruyn-Hundt, H. Pott-Buter e.a., *Vrouwen en economische zelfstandigheid*. Amsterdam: SUA, 1986.

Strijd voor de economische waardering van huishoudelijk werk:

A. Meulenbeult, 'De economie van de koesterende functie', in: *Te Elfder Ure 20 (Feminisme -1)*. Nijmegen: SUN, 1975, pp. 638-675; S. Grotenhuis, 'Loon voor huishoudelijke arbeid?' in: *Soc-Fem Teksten 4*, 1980, pp. 126-153; M. Bruyn-Hundt, *Huishouden - onbetaalde arbeid. Maar huisvrouwensloon geen oplossing*. Deventer: Van Loghem Slaterus, 1985.

Strijd tegen het 24-uurs thuismoederschap:

B. Friedan, *The feminine mystique*. Harmondsworth: Penguin, 1979 (1963); J. Kool-Smit, 'Het onbehagen van de vrouw', *De Gids* 1967, jrg. 130, pp. 267-281; A. Rich, *Of women born. Motherhood as experience and institution*. New York, 1976.

Strijd tegen seksueel geweld en tegen de heteronorm:

Het is bijna ondoenlijk om hiervan de belangrijkste literatuur weer te geven. Voor een goed overzicht van de literatuur over seksualiteit en seksueel geweld tegen vrouwen verwijs ik naar: N. Draijer, *Seksueel geweld en heteroseksualiteit. Ontwikkelingen in onderzoek vanaf 1968*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1984; zie ook haar recente onderzoek: N. Draijer, *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gezinsachtergronden, de emotionele betekenis en de psychische en psychosomatische gevolgen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1988. Voor kritiek op de norm van heteroseksualiteit, zie: A. Rich, 'Gedwongen heteroseksualiteit en lesbisch bestaan', in: *Soc-Fem Teksten 6*. Amsterdam: Sara, 1981, pp. 44-80 (oorspr. uitg. *Signs*, vol. 5, 1980, nr. 4).

Cultuurkritiek en feminisering van de cultuur:

H. van Buuren, 'Over bestaan en wenselijkheid van een vrouwelijke tegen-cultuur. Feminisme als impuls voor maatschappijkritiek', *De Groene Amsterdammer*, 5 juni 1974; *Opzij*, themanummer, september 1974; A. Burnier, 'Van masculinisme naar androgynie', in: A. Burnier, *De zwembad-mentaliteit*. Amsterdam: Querido, 1976, pp. 55-76; M. Meyer, 'De verborgen rivier van androgynie', *Lover* 1976, nr. 2, pp. 57-60; R. van der Haegen,

'Androgynie. Een vruchtbaar alternatief? Een onbevredigende theoretische constructie?', *TvV* 1, 1980, jrg. 1, nr. 1, pp. 32-53; M. Brüggmann, 'Androgynie. Loon voor wilskracht versus vrolijke versnippering', *TvV* 10, 1982, jrg. 3, nr. 2, pp. 180-196.

Naast de gelijkheid ook het verschil:

Zie hiervoor bijvoorbeeld het lustrumnummer van het *TvV* 24, 1985, jrg. 6, nr. 4, dat geheel gewijd is aan het thema 'Het verschil en de gelijkheid'.

M. Aerts, 'Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders? Een feministisch dilemma', in: *Te Elfder Ure* 39, 1986, 29, 1, Dilemma's van het feminisme.

Nijmegen: SUN, 1986, pp. 4-13; A. Ribberink, 'De spanning tussen gelijkheid en verschil. Twintig jaar feminisme in Nederland', *Socialisme en Democratie* 1988, nr. 5, pp. 145-155; Y. Leeman en S. Saharso, 'Om de kleur van vrouwenstudies', *TvV* 23, 1985, jrg. 6, nr. 3, pp. 280-296.

Zie voor een overzicht van veertien jaar vrouwenstudies in Nederland M. Brouns, *Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland: een verkenning*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1988 (binnenkort te verschijnen).

- 28 De hier beschreven *huiselijkheidscultus* dateert al vanaf de achttiende eeuw. Met name in kringen der burgerij was er sprake van een hechte gezinscultuur met de vrouw thuis, mogelijk geworden door het vroege handelskapitalisme in de zeventiende eeuw en de ruime aanwezigheid van mannelijke arbeidskrachten in de negentiende eeuw. Terwijl de industrialisatie in andere Westeuropese landen grote invloed had op de vrouwenarbeid, was dat in Nederland nauwelijks het geval. Toen de industrialisatie hier eenmaal – later dan elders – plaatsvond was vrouwenarbeid op grote schaal niet nodig, aangezien de vereiste arbeidskracht uit het 'reserveleger' van mannen gehaald kon worden.

Wat in andere landen een grote doorbraak betekende van de vrouwenarbeid – de eerste wereldoorlog – had in Nederland geen effect als gevolg van haar politieke neutraliteit. Nederland heeft, zoals we zagen, nog steeds een van de laagste percentages buitenshuis werkende vrouwen, al is de recente toename sterk te noemen. F. Wieringa, S. Leydesdorff en J. Outshoorn, 'Huis uit, huis in. Een schets van de positie van vrouwen in Nederland sedert het begin van de moderne tijd', in: *Vrouw man kind*. Baarn: Ambo, 1978, pp. 89-110; zie ook L. Clerckx, 'Kinderen in het gezin', in: G.A. Kooy (red.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985, pp. 111-137.

Uit recent historisch onderzoek blijkt dat meer vrouwen in de achttiende eeuw werkten dan men vroeger dacht, vooral als kleine zelfstandigen. Zie T. Wijsenbeek, 'Van priseersters en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', in: *Achtste Jaarboek voor Vrouwenwingschiedenis. Vrouwenlevens 1500-1850*. Nijmegen: SUN, 1987, pp. 173-201.

Zie voor de 'cult of domesticity' in andere landen: Jane Rendall, *The origins of modern feminism. Women in Britain, France and the United States 1780-*

1860. London: MacMillan, 1985.

In Nederland is Selma Sevenhuijsen één van de eersten die het begrip *moederschapsideologie* hanteert, in 'Vadertje staat, moedertje thuis?

Vrouwen, reproductie en de staat', in: *Soc-Fem Teksten 1*. Amsterdam: Sara, 1978, pp. 18-66. Ook in twee overzichtsartikelen over onderzoek naar moederschap in Nederland wordt 1978 genoemd als het jaar waarna moederschap als apart probleem ontdekt en bestudeerd wordt. Vóór 1978 werd moederschap voornamelijk onderzocht als aspect van andere bezigheden van vrouwen, zoals huishoudelijke arbeid, gezin, activiteiten buitenshuis en kinderopvang. Buitenlandse literatuur speelde bij deze omslag een belangrijke rol: A. Rich (*Of women born. Motherhood as experience and institution*. New York, 1976) introduceerde het begrip 'moederschap als instituut'. N. Chodorow (*The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. University of California Press, 1978) en D.

Dinnerstein (*The Mermaid and The Minotaur. Sexual arrangements and human malaise*. New York: Harper & Row, 1976) analyseerden hoe het moederen van vrouwen zichzelf en de ideologieën daarover reproduceert. Na 1978 wordt in Nederlands feministisch onderzoek, moederschap meer als een sociaal-historisch verschijnsel opgevat en in dit kader ontstaat ruime belangstelling voor de moederschapsideologie. M. Bots, 'Moederschap', in: S. Poldervaart, *Vrouwenstudies. Een inleiding*. Nijmegen: SUN 1983, pp. 128-141; en M. Bots en C. Verheijen, *Moederschap. Trendrapport over wetenschappelijk onderzoek op het gebied van het moederschap vanaf 1975*. Den Haag: VBEO, 1983, pp. 15-16.

Zie voor moederschapsideologie uit de jaren vijftig: M. Grunell, *Thuis in de jaren vijftig. Vrouwen over de hoeksteen van de samenleving*. Amsterdam: Sociologisch Instituut, 1985; A.J.H. Bartels, F.J.J. Buytendijk en C.J.B. Trimbos, *De niet aanwezige huisvrouw*; en C. Brinkgreve en M. Korzec, *Nargriet weet raad*. op.cit.

29 S. Sevenhuijsen en P. de Vries, 'Vrouwenbeweging en moederschap', in: *Soc-Fem Teksten 4*. Amsterdam: Sara, 1980, pp. 154-174.

30 Er heeft zich binnen het feminisme een interessante verschuiving voorgedaan van anti-moederschap naar pro-moederschap, maar dan wel gecombineerd met andere activiteiten, en kinderen als gezamenlijke verantwoordelijkheid van vrouwen, mannen en overheid. 'Moederlijk denken' is zelfs een belangrijk nieuw thema binnen het feminisme; de houding of ethiek van verantwoordelijkheid en zorg is niet langer iets dat vrouwen moeten afleren omdat het hun eigen ontplooiing in de weg zit maar juist iets nastrevenswaard. Zie over deze verschuiving in ideologieën Selma Sevenhuijsen, 'Vrouwelijkheid als bron van politieke wijsheid. Amerikaanse politieke filosofen over het moederschap', *AST* jrg. 15, nr. 2, oktober 1988. Het blijft een interessante vraag waar een dergelijke verschuiving op terug te voeren valt, en in hoeverre deze een reactie vormt op de hier beschreven desillusies.

31 A. Oakley, *Taking it like a woman*. London: Fontana, 1985, p. 68. Zie verder

- ook A. Oakley, *The sociology of housework*. London: Robertson, 1974; H. Gavron, *The captive wife*. Harmondsworth: Penguin, 1966; en B. Friedan, *The feminine mystique*. op.cit. Zie voor Nederland: H. d'Ancona, *Huisvrouw, thuisvrouw*. Alphen a/d Rijn, 1971; en J. Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', op.cit.
- 32 Dergelijke verschuivingen in gevoeligheden, in dat wat onverdragelijk wordt gevonden, zijn interessante sociale verschijnselen die verklaring behoeven. In zijn theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders stelt Elias dat naarmate de buitenstaanders meer boven het bestaansminimum uitkomen, zij des te gevoeliger worden voor hun sociale onderschikking – ondergeschikt in macht en status – en des te meer zij eronder lijden (N. Elias, 'Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders', in: N. Elias J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1976, pp. 7-46; p. 25). Een dergelijk verband tussen afname van machtsverschillen en toename van gevoeligheid is ook van toepassing op de verhouding tussen mannen en vrouwen.
- De Tocqueville signaleerde deze samenhang al in de vorige eeuw in zijn studie over het democratiseringsproces in Amerika. A. de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* (II), 1840. Verwezen zij ook naar Thomas Haskell's artikel over de afschaffing van de slavernij, waarin hij ingaat op de vraag naar de verandering in rechtvaardigheidsgevoelens ofwel naar de opkomst van nieuwe gevoeligheden. (Th.L. Haskell, 'Capitalism and the origins of the humanitarian sensibility' (I en II), *American Historical Review* 1985, vol. 90, nr. 2, pp. 339-361 en nr. 3, pp. 547-566.)
- 33 Zie ook A. Ribberink, 'Het onbehagen verklaard. Oorzaken van de tweede feministische golf', *Intermediair* 1986, jrg. 22, nr. 31, pp. 39-43; J. Freeman, *The politics of women's liberation. A case study of an emerging social movement and its relation to the policy process*. New York, London: Longman, 1975; L.B. van Snippenburg, 'Jongerenprotest en tweede feministische golf: een sociologische vergelijking', *Sociologische Gids* 1988, jrg. 35, nr. 2, pp. 102-115; F.J. Crosby, *Relative deprivation and working women*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1982; en De Tocqueville: revoluties breken niet uit als de nood het hoogst is, maar als de machts- en welvaartsverschillen al aan het afnemen zijn; als de verwachtingen harder zijn gestegen dan de mogelijkheden deze te realiseren (zie ook noot 32).
- 34 J. Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', op.cit.
- 35 De term (sociaal) schrikbeeld is ontleend aan A. van Stolk en J. Frenken, 'Als kind met de kinderen. Een netwerk van incestueuze en pedoseksuele verhoudingen', *MGV* 1986, jrg. 41, nr. 7/8, pp. 691-725; p. 715.
- 36 A. Meulenbelt, 'Vrijheid, gelijkheid en zusterschap. Wat is er met de vrouwenbeweging gebeurd?' *Opzij* 1988, jrg. 16, nr. 4, pp. 45-51.
- 37 B. Friedan, 'De tien geboden van Betty Friedan', *De Volkskrant*, 21 december 1985.
- 38 H.G.M. van der Velden, *Huisvrouw-huisarts-huisgezin. Een onderzoek naar*

ziekten en gezondheidsstoornissen bij een aantal huisvrouwen in een huisartsenpraktijk. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt, 1971. Van der Velden constateert bij (deze) huisvrouwen een grote prevalentie van 'psycho-emotionele stoornissen', met name neerslachtigheid, gejaagdheid, prikkelbaarheid, lusteloosheid, slapeloosheid, moeheid, op te vatten als een 'neurastheen syndroom van de huisvrouw' (p. 143), of 'huisvrouwensyndroom'. 'Voor vele huisvrouwen is de belasting door de 20 verscheiden rolverplichtingen binnen het gezin te zwaar', schrijft hij in 1971. Sindsdien zijn er voor een groot aantal vrouwen vele 'rolverplichtingen' buiten het gezin bijgekomen, die misschien ook weer een deel van e binnen-gezinse benauwdheden wat kunnen opheffen.

- 39 B. Friedan, 'Beweegt de vrouwenbeweging nog?', *De Volkskrant*, 14 december 1985, Het Vervolg.
- 40 Zie auteurs uit noot 50; L. Gordon, 'Why nineteenth-century feminists did not support "Birth Control" and twentieth-century feminists do. Feminism, reproduction, and the family', in: B. Thorne & M. Yalom, *Rethinking the family. Some feminist questions*. New York/London: Longman, 1982, pp. 40-52; pp. 50-53; C. Brinkgreve, 'Over de verstrikkingen van het vrouwenleven', *MGV* 1980, nr. 6/7, pp. 544-551.
- 41 J. Stacey, 'Are feminists afraid to leave home? The challenge of conservative pro-family feminism', in: J. Mitchell and A. Oakley, *What is feminism?* New York: Pantheon, 1986, pp. 208-237.
- 42 L. Gordon, 'Why nineteenth-century feminists did not support "Birth Control" and twentieth-century feminists do. Feminism, reproduction, and the family'. op.cit., p. 50.
- 43 J. Withuis, 'Denken over het gezin. Twee feministische boeken', *Lover* 1983, jrg. 10, nr. 4, pp. 189-197.
- 44 Aan het eind van de jaren zestig namen andere samenlevingsvormen dan het standaardgezin snel in aantal toe, zoals het alleen wonen, vrijwillige kinderloosheid, eenoudergezinnen, lat-relaties, ongehuwd samenwonen ook door homoseksuele paren, en het leven in grotere verbanden als commune- en woongemeenschappen. (*Sociale Atlas* 1983, pp. 3, pp. 56, 78. In 1981 bestond nog ruim 42% van alle huishoudens in Nederland uit gezinnen met thuiswonende kinderen, in 1971 was dit nog 52%. Ook het oordeel over deze verschillende nieuwe samenlevingsvormen is de afgelopen jaren in Nederland veel gunstiger geworden. *SCR* 1986, p. 380.
- 45 S. Sevenhuijsen en P. de Vries, 'Vrouwenbeweging en moederschap', in *Soc.Fem Teksten* 4. Amsterdam: Sara, 1980, pp. 154-174.
- 46 Zie A. Parent, *Ambivalente kinderwens: uitstel of afstel? Een explorerend onderzoek naar een ambivalente kinderwens bij vrouwen, de achtergronden en gevolgen ervan*. Utrecht: NISSO, 1987 (rapport). Een deel van de twijfels van vrouwen betreft de combineerbaarheid van werk en kinderen, de vraag in hoeverre de partner de zorg voor huis en kinderen met hen zal delen, en of de gelijkwaardige relatie die ze nu hebben verstoord zal worden als er kinderen zijn. Deze twijfels blijken vooral groot bij vrouwen met een hoge

opleiding en interessant werk. Deze vrouwen willen eerst, aldus Parent, antwoord op vragen als: hoe stelt mijn partner zich op? Is het met werk te combineren? Zal het een leuk en gezond kind zijn? Kom je dan nog aan jezelf toe? Kortom vragen die niet te beantwoorden zijn en die menige vrouw doen terugverlangen naar de tijd dat het lot dit besliste. Ook hier weer gespreksgroepen en praatweekenden die uitkomst moeten brengen, zoals 'Moeder worden, ja of nee?' en 'Why baby why'.

De VPRO radio besteedde onlangs een hele dag aan het onderwerp 'de Babyboom' (26 juni, uitgezonden 29 juli 1988) waarbij ook bovengenoemde ambivalenties ruim aan bod kwamen.

- 47 Interview van R. Wester met Elisabeth Badinter in *Vrij Nederland*, 11 juni 1988, p. 10.
- 48 Zie bijvoorbeeld *Feminist Manifest 1977*: 'Feministen zijn we als we de banden met mannen verbreken (...) Als we ons vertrouwen in de mannelijke samenleving opzeggen en de mannen onze liefde onthouden', in: *Feminist*. Amsterdam: De Bonte Was, 1977, pp. 5-6; zie ook E. Brunt, *De brandende kwestie van Emma Brunt. Over de teloorgang van het hedendaags feminisme*. Amsterdam: Aarts, 1983. Deze houding van mannenvermijding gold een tijdlang in feministische kring als de zuiverste houding maar kreeg nooit veel aanhang. Wat we vaker zien geldt ook hier, dat naarmate het ideologisch gehalte zuiverder wordt, de achterban versmalt; hoe spraakmakend de koplopers ook zijn, het wordt dan steeds meer een voorhoede zonder achterhoede.
- 49 Buiten de academische wereld heeft er in de jaren zeventig in de vrouwenbeweging een tijdelijke maar hevige bloei plaatsgevonden van praatgroepen, waarin vrouwen door het uitwisselen van persoonlijke ervaringen zich bewust trachtten te worden van 'de geïnternaliseerde aspecten van de patriarchale cultuur', of 'de geïnternaliseerde onderdrukking'. Zie onder meer A. Rooselaar, 'Van radicale psychiatrie naar FORT', *MGV* 1980, jrg. 35, nr. 6/7, pp. 492-514.

Op theoretisch niveau zijn er binnen vrouwenstudies globaal gezien drie benaderingen te onderscheiden die zich met 'het psychische' hebben beziggehouden: 1. geïnspireerd door de symbolische interpretatie van Freuds psychoanalyse door Lacan zijn, hoewel op uiteenlopende wijze, J. Kristeva, H. Cixous en L. Irigaray op zoek naar het verborgen verdrongen vrouwelijke, naar een vrouwelijke ervaringswereld; 2. meer aansluitend bij de object-relatie theoretische uitwerking van Freuds psychoanalyse is het werk van N. Chodorow, D. Dinnerstein en C. Hagemann-White. De vroege band tussen moeder en dochter, en de hiermee verschillende band tussen moeder en zoon vormen de grondslag in de door deze auteurs ontwikkelde verklaring voor het voortbestaan van de asymmetrische verhouding tussen de seksen. Voor een goed overzicht van deze beide benaderingen zie A. Komter, 'Feminisme en psycho-analyse of: de fallus als hinderpaal', in *Soc-Fem Teksten* 3. Amsterdam: Sara, 1979, pp. 100-127. In de lijn van deze theoretische benadering liggen twee boeken die

de problemen rond de (on)afhankelijkheid van vrouwen tot onderwerp hebben: C. Dowling, *The Cinderella-complex. Women's hidden fear of independence*. Glasgow: Fontana, 1982 (1981); en S. Orbach en L. Eichenbaum, *Wat willen vrouwen eigenlijk? De definitieve afrekening met het sprookje van de afhankelijkheid van de vrouw*. (vert.) Amsterdam: Bert Bakker, 1983;

3. een heel andere benadering is die van de psychologen A. Komter en K. Davis. Zij onderzoeken de subtiele doorwerking van macht in respectievelijk huwelijksrelaties en arts-patiëntrelaties. De machtstheorieën van Lukes en Gramsci (Komter) en Giddens (Davis) bieden, op heel andere wijze dan bij de andere beschreven theoretische richtingen, de mogelijkheid om verborgen machtsmechanismen te onderzoeken (hoewel meer de interpersoonlijke dan de intrapsychische mechanismen). A. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen*. 's-Gravenhage: Vuga, 1985; K. Davis, *Power under the microscope. Toward a grounded theory of gender-relations in medical encounters*. Z.pl.: Foris, 1988.

- 50 Zie onder meer A. Symonds, 'Phobias after marriage: women's declaration of dependence', in: E. Howell and M. Bayes, *Women and mental health*. New York: Basic Books, 1981, pp. 228-239; A. Symonds, 'The liberated woman: healthy and neurotic', *American Journal of Psychoanalysis* 1974, vol. 34, pp. 177-183; A. Symonds, 'Neurotic dependency in successful women', *Amer. Acad. Psychoanalysis* 1976, vol. 4, nr. 1, pp. 95-103; C. Hemker-Boer, 'Feminisme en psychoanalyse', in: B. Frijling-Schreuder e.a. (red.), *Psychoanalytici aan het woord*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980, pp. 186-194; en M. Deben-Mager in haar besprekingsartikel van enkele boeken over 'Psychoanalyse en feminisme', *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse*, jrg. 2, nr. 8, oktober 1987, pp. 30-36.
- 51 N. Elias, 'Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders', in: N. Elias & J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*. op.cit., pp. 36-37.
- 52 Deze en andere 'ouderwetse' vrouwelijke deugden staan mooi geboekstaafd in de adviesrubriek 'Margriet Weet Raad' uit het blad 'Margriet'. C. Brinkgreve en M. Korzec, *Margriet weet raad*. op.cit.; tevens bij M. Grunell, *Thuis in de jaren vijftig*. op.cit.
- 53 Zie ook E. Badinter in haar nieuwe boek *L'un est l'autre* (1986). Ze stelt hierin dat mannen en vrouwen zowel in lichaam als geest steeds meer op elkaar zullen gaan lijken. (Ned. vert.: *De een is de ander. De relaties tussen mannen en vrouwen*. Contact, 1988).
- 54 A. de Swaan, 'Handen thuis', *AST* 1984, jrg. 11, nr. 1, pp. 3-13.
- 55 Zich beheerst laten gaan, of – in Elias' termen – een 'controlled decontrolling of emotional controls'. Vooral Cas Wouters werkte door op dit begrip, allereerst in zijn (ongepubliceerde) doctoraalscriptie over de veranderingen in de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen en ouders en kinderen, vervolgens in zijn polemieken met C. Brinkgreve en M. Korzec. C. Brinkgreve en M. Korzec, 'Margriet weet raad. Gevoel, gedrag en moraal in Nederland, 1954-1974', *AST* 1976, jrg. 3, nr. 1, p. 29; C. Wouters, 'Is het

- civilisatieproces van richting veranderd", *AST* 1976, jrg. 3, nr. 3, p. 345. Elias zelf hanteerde deze uitdrukking in: N. Elias en E. Dunning, *The quest for excitement. Sport and leisure in the civilising process*. Oxford: Basil Blackwell, 1986, pp. 44 en 49; zie ook A. de Swaan, 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding', *De Gids* 1979, jrg. 142, nr. 8, pp. 483-509; pp. 501-502.
- 56 Zie voor 'lessen' in deze nieuwe omgangs- en gevoelsstandaarden het snel populair wordende genre van tips en adviezen voor vrouwelijke managers of andere carrièremaaksters, kortom de nieuwe manierenboeken. Zie onder meer J. LaRoche en R. Ryan, *Vrouwen aan het werk. Strategie voor een succesvolle carrière*. Amsterdam: Rainbow, 1985. De stevige toon van niet zeuren maar aanpakken uit bovengenoemd werk valt ook te beluisteren bij N. Josefowitz, *Paths to power: a woman's guide from job to top executive*. Addison-Wesley, 1980: 'So here we are. Most of us are unwilling to tread the male *Paths to Power*, but we have no clear path of our own. Before we can forge one, we must remove the old stumps and underbrush, the internal roadblocks of our socialization, what I call the 7 A's: authority, assertiveness, accountability, accessibility, affiliation, approval, and affability' (p. 15).
- 57 Zie M. de Vries, *Ogen in je rug. Turkse meisjes en jonge vrouwen in Nederland*. Alphen a/d Rijn: Samson, 1987; en H. Vermeulen, *Etnische groepen en grenzen. Surinamers, Chinezen en Turken*. Weesp: Wereldvenster, 1984; tevens H. Verweij-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983.
- 58 Ook in een van de bekendste leuzen van de tweede feministische golf, 'het persoonlijke is politiek', is een visie vervat waarin individuele of persoonlijke problemen problemen van menselijke verhoudingen zijn, kortweg aangeduid als 'politiek'. Deze leuze heeft vele verschillende en verschuivende betekenissen gekend: zie M. Aerts, 'Het persoonlijke is politiek. Een poging tot herdenken', in: *Te Elfder Ure* 39. *Dilemma's van het feminisme* 1986, jrg. 29, nr. 1, pp. 78-107; en P. de Vries, "'Het persoonlijke is politiek" en het ontstaan van de tweede golf in Nederland 1968-1973', in: *Soc-Fem Teksten* 10. Baarn: Ambo, 1987, pp. 15-35. Wat ik hier vooral wil benadrukken – en dat vormt een verschil met de meeste uitwerkingen van 'het persoonlijke is politiek' – is de *historiciteit of de fasegebondenheid* van de gedragsidealen, de spanningen tussen en binnen mensen, de ambivalenties, kortom alle 'persoonlijke' gevoelens die vooral in de jaren zeventig collectief geuit, gezamenlijk beleefd en als 'politiek' benoemd werden.
- 59 Zie de oratie van V.J. Welten, *Cultuur en lichaam. Cultuurpsychologische vragen omtrent doen en denken*. Nijmegen: KUN, 1988. Het begrip habitus wordt hier psychologisch uitgewerkt dan bij Bourdieu aan wie het begrip is ontleend.
- 60 'Rol' of 'sociale rol' is een veel gebruikt begrip in de sociologie; zie in dit verband onder meer T. Parsons, 'Age and sex in the social structure of the United States', in: T. Parsons, *Essays in sociological theory*. New York: The Free Press, 1969 (1954), pp. 89-104; T. Parsons, 'The kinship system of the

- contemporary United States', in: T. Parsons, *Essays in sociological theory*. op.cit., pp. 177-196; zie ook H.M. in 't Veld-Langeveld, *Vrouw, beroep, maatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie*. Utrecht, 1969, hfst. 4. Voor een vergelijkbare kritiek op dit begrip, zie A. van Stolk en C. Wouters, *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983, pp. 225-226.
- 61 Eenzelfde perspectief is ontwikkeld in bovengenoemd boek *Vrouwen in tweestrijd* van A. van Stolk en C. Wouters.
- 62 Zie onder meer G. Noordenbos, *Onbegrensd lijnen. Een onderzoek naar culturele en sexespecifieke factoren in de ontwikkeling van Anorexia Nervosa*. Leiden: DSWO Press, 1988; J.W. Gerritsen hanteert het begrip 'tegengestelde cultuuroopdrachten' in zijn artikel over 'De sociogenese van anorexia nervosa', in *Verzorging*, Tijdschrift van de vakgroep verzorgingssociologie Universiteit van Amsterdam, 1986, jrg. 2, nr. 3, pp. 29-46; zie verder ook A. de Swaan, 'Historische psychopathologie en de sociogenese van het moderne karakter', in: *Geschiedenis, psychologie, mentaliteit*. Amsterdam: Skript, 1982, pp. 63-77; en de collegereeks 'Vrouw en Waanzin' van het Nijmeegse Centrum voor Vrouwenstudies (zal t.z.t. als boek verschijnen onder redactie van C. Brinkgreve en W. Jansen).
- 63 Zowel histerie als fobieën, depressies en anorexia nervosa worden veel vaker bij vrouwen gediagnosticeerd, variërend van 2 tot 10 maal zoveel. Zie E. Howell en M. Bayes, *Women and Mental Health*. New York: Basic Books, 1981; hieruit vooral: M.M. Weismann en G.L. Klerman, 'Sex differences and the epidemiology of depression', pp. 160-195; H. Lerner, 'The hysterical personality: a "women's disease"', pp. 196-206; H. Lewis, 'Madness in women', pp. 207-227; A. Symonds, 'Phobias after marriage: women's declaration of dependence', pp. 228-239; en E. Howell, 'The influence of gender on diagnosis and psychopathology', pp. 153-159. Zie ook C. Smith-Rosenberg, 'The hysterical woman: sex roles and role conflict in nineteenth century America', in: idem: *Disorderly conduct. Visions of gender in Victorian America*. New York/Oxford, Oxford University Press, 1986, pp. 197-216. Het blijft een ingewikkelde vraag in hoeverre de hogere frequentie van bovengenoemde diagnoses bij vrouwen vooral een kwestie is van gendergeladen benoemingen van artsen, of dat dit de uitdrukking is van de grotere belasting waaronder vrouwen leven. Zie voor een uiteenzetting van de verschillende theorieën over 'vrouwen en klachten', naast bovengenoemd boek van E. Howell en M. Bayes, ook het recente proefschrift van K. Davis, *Power under the microscope. Toward a grounded theory of genderrelations in medical encounters*. z.pl., Foris, 1988.
- 64 H. Gerth en C. Wright Mills vertolken dit inzicht als volgt: 'If in a society there are many large differences between the roles expected of the child and the roles of the adult world, then patterns acquired during childhood are less likely to be succesful if they persist in the adult'. Degenen die niet in staat zijn te veranderen kunnen dan gauw, in tijden van snelle verandering, falen.

- H. Gerth en C. Wright Mills, *Character and social structure. The psychology of social institutions*. London: Routledge & Kegan Paul, 1970 (1954), p. 158.
- 65 Het veel voorkomen van anorexia nervosa heden ten dage betekent niet dat het vroeger niet voorkwam. Zie onder meer R.M. Bell, *Holy anorexia*. Chicago/London: University of Chicago Press, 1985. Bell stelt hierin dat bij vele ascetische middeleeuwse vrouwelijke heiligen anorectische gedragspatronen vallen te bespeuren, en een parallel valt te trekken met huidige anorectische patiënten in de moeizame strijd van vrouwen voor autonomie, in de gender-conflicten die aan het hongeren ten grondslag liggen.
- 66 Deze globale sociologische benadering is dominant zowel in de kritische psychiatrie als in de feministische literatuur over 'vrouwen en waanzin'/psychische klachten. Hoewel deze literatuur een nuttige aanvulling en correctie vormt op de vaak veel te individualistische benadering in de psychiatrie – alsof mensen los te zien zijn van de sociale context waarin ze leven, alsof ze tijdloze individuen zijn – heeft bovengenoemde literatuur weer als bezwaar dat bij wijze van spreken een schakel wordt overgeslagen: dat hiermee nooit verklaard kan worden waarom de een wel iets krijgt en de ander niet, waarom de een die klacht ontwikkelt en de ander iets anders. Veel te grof wordt vaak gesteld dat een bepaald veel voorkomend symptoom een uiting vormt van: onderdrukking, machteloosheid, overdrijving van culturele idealen (bijvoorbeeld hysterie vroeger, anorexia nu), of juist als verzet hiertegen is te beschouwen. Het preciezer nagaan van hoe dat dan in zijn werk gaat, hoe bijvoorbeeld de omgangsvormen of gedragsrestricties van vorige generaties de onbegrepen angsten worden van latere generaties, moet dan nog beginnen. De ene benadering valt als het brede raam te zien waarbinnen in meer detail op individueel niveau gekeken kan worden (de ideale arbeidsdeling tussen de historisch-socioloog en de psycholoog/psychoanalyticus/psychiater). Zie als voorbeelden van dat brede raam: A. de Swaan, 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding', *De Gids* 1979, jrg. 142, nr. 8, pp. 483-509; en W. Gomperts, 'De opkomst van de sociale fobie en de maskering van sociale distinctie', *AST*, jrg. 13, nr. 4, 1987, pp. 669-725.
- 67 Een deel van de 'ambivalente kinderwens' betreft de angst maatschappelijk geïsoleerd te raken en spijt te krijgen 'als het straks te laat is'. (A. Parent, *Ambivalente kinderwens: uitstel of afstel?* op. cit.) Naarmate de biologische vruchtbaarheidsgrens voor vrouwen begint te naderen, zo rond het veertigste, besluiten veel van de vroegere niet-willers of uitstellers het tóch maar te doen. Uit 'Torschlusspanik', uit het gevoel dat ze dit toch niet willen missen, deels ook uit teleurstelling over het buitenshuis werkende bestaan, de baan, het kantoorleven. Dát hebben ze nu een tijd lang meegemaakt, en vrouwen hebben nog altijd de mogelijkheid 'over te stappen' naar die andere optie: het moederschap. Of De Combinatie, wat de keuze minder totaal en totalitair maakt.
- 68 Zie onder meer M. Prinssen, *Nieuwe moeders. Vijftien vrouwen en hun veranderende kijk op het moederschap*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar,

1988.

- 69 Of partners, bij homoseksuele paren; of medeverzorgers, bij bom-moeders of anderszins alleenstaande ouders. In al deze arrangementen is de wederzijdse afhankelijkheid groot, en niet minder naarmate de levens meer op elkaar gaan lijken en minder complementair zijn. Juist het 'moderne' patroon waarbij beide partners werken maakt de dwang tot een strikte organisatie groot en de kwetsbaarheid voor storingen een bron van spanning. Dit laatste vormt ook een belangrijk thema in het proefschrift van Marjolein Morée over twee generaties buitenshuis werkende moeders (nog in bewerking).
- 70 Zie C. Lasch, *Haven in a heartless world. The family besieged*. New York: Basic Books, 1977, over de oprukkende invloed van professies en overheid in het dagelijks leven, wat het zelfvertrouwen van de moeders zou ondermijnen en hun vroegere zekere hand onvast en twijfelend zou maken. Zie hierover ook J.H. van den Berg, *Dubieuze liefde in de omgang met het kind. Over de late gevolgen van te veel of te weinig moederlijke toewijding tijdens de jeugd*. Nijkerk: Callenbach, 1968 (5e druk).
- 71 Volgens Gerson is er een splitsing aan het ontstaan tussen een kleine groep snel stijgende carrière makende vrouwen en de grote groep vrouwen die in lage of middenposities blijft steken. K. Gersons, *Hard choices*. op.cit., pp. 209, 210.
- Over de zg. 'dual career couples' – te onderscheiden van de 'working couples' – zijn de laatste jaren verschillende boeken verschenen, onder andere van Rhona en Robert Rapoport, *Dual Career families*. Harmondsworth: Penguin, 1971. De toon van het boek is verdedigend, de strekking is dat het kán, en dat de mensen die zo leven vaak ook nog gewone aardige mensen zijn en geen pathologische gevallen. De auteurs hebben wel oog voor de spanningen die dit twee-carrière patroon oplevert, zoals de overbelasting, de (weliswaar afnemende maar toch altijd nog aanwezige) sociale afkeuring, de schuld- en ambivalentiegevoelens; en de onderlinge conflicten. Naast de financiële beloning wordt als belangrijk voordeel van dit patroon voor vrouwen gezien de mogelijkheid tot 'self-expression' (p. 297); alle beschreven vrouwen ontleenden een belangrijk deel van hun identiteit aan hun werk, en hadden het gevoel op deze wijze volledig gebruik te kunnen maken van hun capaciteiten. Voor de mannen lag het ingewikkelder; zij waren niet zonder meer beter af als hun vrouw gelukkiger was. 'As well as satisfactions, the wives also experience strains, anxieties, conflicts, guilts and sheer exhaustion which may contribute to the difficulties in the marital relationship as well as to its enrichment' (p. 298). Een verdere spanningsbron die niet onvermeld mag blijven is de onderlinge afgunst en rivaliteit in deze verhoudingen; zie C. Brinkgreve, 'De macht van het andere geslacht. Over veranderingen in de jaloezieën tussen de seksen', *De Gids*, jrg. 151, nr. 1, 1988, pp. 29-38.
- 72 D.W. Winnicott, *Playing and Reality*. Harmondsworth: Penguin, 1985 (1971), pp. 11, 12; en: 'It will be noticed that the word perfect does not enter into this statement – perfection belongs to machines, and the imperfections that

are characteristic of human adaptation to need are an essential quality in the environment that facilitates' (p. 163).

- 73 De problemen die deze reeks met zich meebrengt worden meestal opgevoerd onder de inmiddels klassiek geworden term 'rolconflict' (zie ook noot 60). Zie bijvoorbeeld A. Myrdal en V. Klein, *De werkende vrouw. Een sociologische studie over de spanning tussen gezinstak en beroep*. Rotterdam/Antwerpen, 1969. Zie voor de moderne variant, M. Fitoussi, *We lijken wel gek! Supervrouwen haken af*. Utrecht: Spectrum, 1988 (vert.; oorspr. titel: *Le ras-le-bol des superwomen*, 1987).
- 74 Zie M. Fitoussi, bovengenoemd boek (noot 73).
- 75 Grootheidsgedachte of almachtfantasie is oorspronkelijk een psychoanalytisch begrip. Zie J. Lampl-de Groot, 'Superego, ego-ideal and masochistic fantasies', in: *The development of the mind*. New York: Int. University Press, 1963, pp. 253-261. Zie ook A. Miller, *Het drama van het begaafde kind. Een studie over narcisme*. Bussum: Wereldvenster, 1982 (oorspr. 1979).
- 76 Er bestonden natuurlijk altijd al vrouwenvriendschappen en vriendinnen-netwerken – zie N.F. Cott, *The bonds of womanhood. Woman's sphere in New England, 1780-1835*. New Haven/London: Yale University Press, 1978; en C. Smith-Rosenberg, 'The female world of love and ritual: relations between women in nineteenth century America', in: idem, *Disorderly conduct. Visions of gender in Victorian America*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1986, pp. 53-76 – maar deze vriendschappen waren min of meer afgescheiden van de officiële echtparenwereld waarin vrouwen zich op mannen richtten.
- Over het grote belang dat andere vrouwen in hun leven zijn gaan spelen spreken verschillende vrouwen zich uit, gevraagd naar de invloed van het feminisme in hun leven: R. Dorrestein, 'Feminisme is ook leuk', *Opzij*, jrg. 10, nr. 11, 1982, pp. 64-69.
- 77 Dit besef, en het stilstaan bij de vraag wat de beweging heeft opgeleverd, kan een beweging die een strijd te voeren heeft zich moeilijk permitteren; misschien komt men daar binnen de vrouwenbeweging nu pas enigszins aan toe. Twijfel past niet in een strijdcultuur, zoals Jolande Withuis in ander verband in haar proefschrift zal uitwerken. Het verzwakt een beweging om veel aandacht te besteden aan de innerlijke problemen van de leden; de strijd tegen het buiten zichzelf en henzelf gelegen kwaad maakt vitaler, versterkt de cohesie van de groep, en kan daarom node gemist worden. Dit betekent natuurlijk niet dat er geen sprake was of is van een 'externe vijand' of een bedreiging van buitenaf, maar het gevoel te leven in een vijandige buitenwereld kan soms langer voortbestaan dan de objectieve omstandigheden wettigen. Men raakt, zou men kunnen zeggen, ook gehecht aan dit beeld en dit gevoel. Dergelijke processen vielen ook waar te nemen bij de psychoanalytische groep in hun strijd voor erkenning. Zie C. Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstrijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984.
- 78 Zie over 'De macht van de vanzelfsprekendheid' A. Komter (1985, op.cit.).

Zoals de socioloog en jurist C. Schuyt stelt zijn voor de minder machtigen de plichten veel nauwer omschreven dan de rechten, terwijl voor de machtiger groepen het omgekeerde geldt. C.J.M. Schuyt, 'Rechtvaardigheid en effectiviteit in de verdeling van levenskansen', in: C.J.M. Schuyt, *Tussen macht en moraal. Over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie*. Alphen a/d Rijn: Samsom, 1983. Deze gedachte wordt thans uitgewerkt door Aafke Komter in een onderzoek naar de rechten en plichten van mannen en vrouwen op het werk, en vormt een leidraad in het eerdergenoemde promotieonderzoek van Marjolein Morée.

- 79 Een van die onbedoelde en onvoorziene gevolgen is het grote aantal echtscheidingen, met als gevolg dat veel vrouwen (en ook mannen) er alleen voor staan. Er bestaan uitgebreide netwerken van gescheiden vrouwen die elkaar steunen, aldus een Amerikaanse feministe in gesprek met Emma Brunt 'but none of us has an active sex life. There simply seem to be no men anymore for women over forty'. Dit probleem, stelt Emma Brunt, heeft de vrouwenbeweging niet voorzien, 'en het is er een van het taaië soort dat niet langs de wegen van politiek overleg of verlicht beleid kan worden opgelost'. E. Brunt, 'Haalt de vrouwenbeweging het jaar 2001?', in: *Is het werk gedaan? De vrouwenbeweging in 2001*. Utrecht: Spectrum Scala, 1988, pp. 67, 68.
- 80 Deze gedachte komt mooi tot uiting in het motto *Wir wollen alles, und zwar subito*, beschreven door Grietje Dresen, 'Het verloren paradijs en wat vrouwen daar verloren. Notities over ethiek en seksepolitiek aan de hand van de paradijsmythe', in: M. Brüggemann, *Vrouwen in opspraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek*. Nijmegen: SUN, 1987, pp. 31-45.
- De nadruk op autonomie en ontplooiing maakt deel uit van de liberale ideologie, die terug te vinden is in het feminisme. In het feministisch gedachtegoed zijn verschillende tradities opgenomen, zowel socialistische (met de nadruk op groepsstrijd en -solidariteit) als liberale. Zie hierover L. Gordon, 'Het individualisme en de kritiek op het individualisme in de geschiedenis van het feministies denken', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 1980*. Nijmegen: Sun, 1980, pp. 261-284; L. Gordon, 'Why nineteenth-century feminists did not support "Birth Control" and twentieth-century feminists do. Feminism, reproduction, and the family', op.cit.
- 31 Beide groepen rechtvaardigen hun 'keuze', of hun positie, door zich misprijzend over de andere uit te laten. Zo hebben de werkende moeders in de ogen van de thuismoeders gewoon niet genoeg over voor hun kinderen, en geven ze voorrang aan hun eigen 'ambitie', een negatief woord in hun mond; en zo vinden de werkende moeders de thuismoeders al gauw afhankelijk, gemakzuchtig, en wat beperkt (uitzonderingen die ze zelf kennen daargelaten, maar meestal treden er al snel scheidslijnen op tussen de werkende en niet buitenshuis werkende moeders, zodat de beelden over en weer zonder veel moeite in tact kunnen blijven). En zo wijzen de thuismoeders op hun continue zorg en aandacht voor hun kinderen, en weten zich gesteund door de autoriteit der medisch-psychologische

professies. Zo wijzen aan de andere kant de werkende moeders op de 'kwaliteit' van hun aandacht als ze er zijn, en op het veelzijdiger voorbeeld dat ze hun kinderen weten te geven. Het grote belang van de hechting aan één persoon voor de ontwikkeling van 'het basisvertrouwen', een van de stokpaarden der psychoanalytici en een belangrijke rechtvaardiging voor het thuismoederschap, is geleidelijk omgesmeed tot nadeel in de ogen van de werkende moeders. Juist het zich kunnen hechten aan méér personen zou zo belangrijk zijn voor de ontwikkeling van het kind. (M.H. van IJzendoorn e.a. *Opvoeden in geborgenheid. Een kritische analyse van Bowlby's attachment-theorie*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1982.) Zie ook E. Oosterhuis, 'Crèches: verzorging of verwaarlozing?', *MGV* 1985, jrg. 40, nr. 7/8, pp. 699-714; en L. Clercx, 'Moeders, baby's en crèches', *Jeugd en Samenleving* 1986, jrg. 16, nr. 3/4, pp. 167-190. Ik ga hier niet in op de juistheid of het waarheidsgehalte van de verschillende theorieën; ik bezie ze hier in hun functie van legitimerende theorieën of ideologieën van groepen die hun moeizaam bevochten of verdedigde posities trachten te rechtvaardigen.

- 82 'Since 1970 (...) the earning power of the single paycheck has been declining', aldus K. Gerson, *Hard choices*, op.cit., p. 208. En dit gezinsloon verdiend door de man, dat voldoende was om een heel gezin van te onderhouden, vormde 'another critical underpinning of women's domesticity. But the male family wage (...) is also in a decline' (p. 207).

Over de verslechterde levensomstandigheden van grote aantallen Amerikaanse vrouwen _bekend onder de misleidende noemer van de 'feminisering' van de armoede (de armoede wordt immers niet 'vrouwelijker', maar meer vrouwen leven in armoede, of onder het economisch bestaansminimum) _ zie S.A. Hewlett, *A lesser life. The myth of women's liberation in America*. New York: Warner, 1987.

- 83 'Het kabinet ziet het emancipatieproces, dat leidt tot gelijke maatschappelijke posities van vrouwen en mannen, als een onomkeerbare en uit rechtvaardigheidsoverwegingen ook beleidsmatig gewenste ontwikkeling', aldus het Beleidsplan Emancipatie 1985. Het beleid is er nu op gericht dat 'de 1990-generatie' (de generatie die in of na 1990 achttien jaar wordt) economisch zelfstandig zal zijn. In het beleidsplan wordt geopperd de toeslagen op uitkeringen voor kostwinners met een afhankelijke partner in te perken (omdat er van wordt uitgegaan dat de 1990-generatie moet trachten zich een voldoende inkomen te verwerven uit arbeid in plaats van een beroep te doen op een toeslag via hun partner); bovendien heeft een gehuwde, wiens echtgenoot is geboren na 31 december 1971, dan geen recht meer op een toeslag, tenzij in het huishouden een kind jonger dan twaalf jaar aanwezig is. Het zijn deze passages waarnaar verwezen wordt als men het heeft over de invoering van een 'arbeidsplicht' voor vrouwen in 1990. SCR 1988, hfst. 13.

L. Clercx wijst er op dat er weinig aandacht is besteed aan de voorwaarden die het vrouwen mogelijk moeten maken te blijven werken als ze kinderen hebben (zoals ouderschapsverlof, ook voor vaders, kinderopvang). L. Clercx,

'Beroepsarbeid en moederschap in drie adviezen over de maatschappelijke positie van meisjes'. Binnenkort te verschijnen in *Jeugd en Samenleving*. Zie ook hierover M. Bruyn-Hundt, *Vrouwen op de arbeidsmarkt*, op.cit., p. 24.

- 84 De hier vermelde problemen zullen allereerst anders liggen voor verschillende sociale klassen. Aandacht hiervoor heeft H.M. Langeveld, *Binding in vrijheid. Een studie naar toekomstige gezinnen, Relaties en hulpverlening*. 's-Gravenhage, SCP, 1985, in haar schets van vier generaties, pp. 73-79. Vooral L. Clerkx stelt uitdrukkelijk de vraag naar de klassenverschillen en de verschillende positie van allochtone meisjes en vrouwen. L. Clerkx, 'Beroepsarbeid en moederschap in drie adviezen', op.cit.
- 85 Deze formulering is ontleend aan J. Goudsblom, *Balans van de sociologie*. Utrecht: Spectrum, 1974.
- 86 Niet alleen de vergelijking met het socialisme is hier relevant, maar ook de minder voor de hand liggende vergelijking met de psychoanalyse. Net zo min als vergroting van zelfkennis – een van de doeleinden van de psychoanalyse – direct leidt tot opheffing van de problemen, net zo min geldt dat voor de vergroting van maatschappelijke kansen. Impliciet is dat natuurlijk wel de hoop, en de drijvende kracht. /
- Gerson blijkt haar verhaal op dezelfde sobere wijze te beëindigen: 'Nevertheless, even if equality between the sexes is unlikely to create utopia, it is surely a worthy goal in itself'. K. Gerson, *Hard choices*, op.cit., p. 232.